

ІЮСТАВ ФЛЬОБЕР
САЛЯМБО

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

КИЇВ • ВІДЕНЬ • ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

I. Українська бібліотека.

Досі появились:

- П. Карманський: **Між рідними в південній Америці**. З передмовою А. Крушельницького. З 16 малюнками 8°, 211 + (1) стор. Ціна 32.000 а. кор., 50 цент.
- А. Крушельницький: **Орли**, комедія. 8°, 266 + (2) сторін. Ціна 28.000 а. кор., 45 цент.
- **Трівога**, драма. 8°, 132 сторін. Ціна 16.200 а. кор. 25 цент.
- **Змагання**, повість. 8°, 415 + (1) ст. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. I. том. 8°, 404 сторін. Ціна 46.800 а. кор., 70 цент.
- **Дужим помахом крил**, роман. II. том. 8°, 499 сторін. Ціна 54.000 а. кор., 80 цент.
- Іван А. Крушельницький: **Весняна пісня**, 8°, 128 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- А. Хомик: **Весільний доляр**, оповідання, з переднім словом М. Шаповала. 8°, 188 сторін. З портретом автора. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- С. Черкасенко: **Казка старого млина**, драма. 8°, 138 + (2) сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Про що тирса шелестіла**, трагедія. 8°, 170 + (2) сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Твори**, том III. (Поезії.) 8°, 238 + (2) сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.

Друкуються:

- О. Грицай: **Критичні студії з новітнього письменства**. 8°.
- А. Крушельницький: **Дужим помахом крил**, роман. III. том. 8°.

II. Бібліотека світової літератури.

Досі появились:

- В. Гюго: **Люкреція Борджія**, трагедія, переклала В. О'Коннор-Вілінська. З передмовою дра О. Грицай. 8°, XVI + 94 + (2) стор. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Т. Готье: **Панна де Мопен**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицай. I. том. 8°, XX + 262 + (2) сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Панна де Мопен**, роман II. том. 8°, 298 + (2) сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.
- Ч. Дікенс: **Цвіркун у запічку**, оповідання, переклала Др. Н. Суровцова. З передмовою дра О. Грицай. 8°, XVI + 120 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- Г. Еберс: **Адріян і Антіной**, роман з часів римського цесарства, переклав М. Троцький. З передмовою дра О. Грицай I. том, 8°, XVI + 210 сторін. Ціна 25.200 а. кор., 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, II. том, 8°, 248 сторін. Ціна 27.000 а. кор., 40 цент.
- **Адріян і Антіной**, III. том, 8°, 256 сторін. Ціна 28.800 а. кор., 45 цент.

(Далі на 3 стор.)

САЛЯМБО

ГЮСТАВ ФЛЬОБЕР

САЛЯМБО

РОМАН

ПЕРШИЙ ТОМ

З передмовою

Дра ОСТАПА ГРИЦАЯ

КИЇВ — ВІДЕНЬ — ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“

Переклав з французького
Борис Чорний

З друкарні Христофа Райсера Синів у Відні.

Передмова.

Фльоберовий роман „Салямбо“ („Salammbo“, вид. 1862 р.) — один з найкращих творів у письменстві всього світа — належить до тих нечисленних архитворів людського духа, що й упродовж цілих епох не дадуться збагнути в усіх своїх глибинах. Ще ось сьогодні, значить, більше ніж пів століття після його першої появи, учені і критики, естети й пересічні читачі рижняться своїми осудами про цей роман. Так як тоді, з його появою, коли то пан Шарль Авґуст Сен-Беф — цей хамелеон між французькими критиками ХІХ. ст. — брався премудро доказувати, що на сліпучих сяєвах красот у цім романі є цілком непростими, безумовно недопускаємі плями. На кожних сто читачів цього оповідання про чудну діву Салямбо знайдеться все тридцятьох таких, що будуть захоплюватися ним до потрясаючих сліз. І таких, що відвернуться від нього, повні своєрідного стрівоження, мов від пекольної примари. І таких, що очаровані поетом не знатимуть зясувати своїх вражінь ніяк. Фльоберове „Салямбо“ є як Сфінкс. Так само добуते ним на світло новітнього світа з бездонних прірв давно прогомонілих тисячліть. Так само величаво самотне, чуже й таємне нашому почуванню. І так само страшно привабливе тим німим „Ta twam asi“ — Це ти, людино, — що таким навіки закаменілим словом мовчить

на незрушених устах кожної Сфінксової подоби в царстві Краси. Ріжні дослідники з ріжних сторін, з ріжних становищ та з ріжним зрозумінням підходили вже до того світа, що його в „Салямбо“ сотворив Фльобер з ясновидючістю всевідучого генія Історії. Та проте останні глибини його, останні світоглядні послідовности нашого роману вражають ще й сьогодні наче утаєні, найглибше заховані скритки святині Горуса в лоні Сфінкса. Французька публіка Фльоберової епохи, та сама, що з таким захватом привітала його перший роман, „Madame Bovary“, — 1857 р. — не змогла порозуміти їх. Для тодішніх Фльоберових читачів означав археологічний роман у стилі „Салямбо“ здорове відчарування. Вони читали його з трудом, а далі відвернулися від нього з глумливим маловаженням. Тодішня французька критика оспорювала в „Салямбо“ устами незлатоустого Сен-Бефа — все, починаючи від самого картагінського середовища, кінчаючи на нечуваних, ніяким естетичним катехізмом недозволених „оргіях“ чудової Салямбо із святим вужем. Кінець кінців французькі читачі — особливо поклонники пана Діма сен., пана Поля Кока й пана Ксавера Монтепена — згодилися тоді на те, що „скелети шановного Іюстава Фльобера“ не заслуговують на ніяку увагу, і вони не занималися ними більше до самої його смерті. А опісля прийшли німецькі критики, виховані на приписово приличних і академічно повчаючих романах Еберсів, Данів і Марліт, і натаврували „Салямбо“ одним-одиноким звеном найдивоглядніших замислів найдивогляднішого духа. »Яка радість — писав ще в 1863 р. в „Magazin für die Literatur des Auslandes“ бульварово дотепний

Пауль Ліндау — що я не написав цього роману!« — Німецькі псевдо-ідеалісти, які ще від часів романтичних магізмів Нофаліса та блаженної пам'яті святої Іеновефи, що її сфантазував чепурний гофрат А. Тік, звикли були добачувати й дошукуватися в письменницьких творах екстатичних відблисків якогось гіперпоетичного, здебільшого вигаданого життя, почували під могутнім подихом величавої життєвої дійсності в „Салямбо“ усю дебелу хиткість своїх мрійливих захватів. І тому ті самі письменницькі інквізитори з „Gartenlaube“, що незабаром мали кидати інтердикти на „Nana“ та „La bête humaine“ Золя, обурювалися покищо на безприкладну жорстокість розмальованих картин у „Салямбо“, на їх теж безприкладну варварськість і безоглядність та на недостачу всякого ідеалізму думки в нашій романі. Ще інші зводили хоробливі на їх думку жорстокости і варваризми в „Салямбо“ в одно з гнилими міязмами Бодлерових „Les fleurs du mal“ (1857 р.). Інші порівнювали їх з пів-садистичними містеріями французьких Нео-Ассирійців у стилі Йосифа Пелядана. А ще де-хто з найновіших критиків намагається лаяти „Салямбо“ рядом ярмарково яскравих, балетно-опереткових видовищ з картаїнського минулого і не забуває при тім піднести ще раз, що про якусь етичну ідею тут не може бути й мови.

Словом — пів довгого століття не вистало досі людству на те, щоб зясувати один оконечний осуд про єдині в своїм роді картини Фльоберового „Салямбо“. Але проти думки тих, що все ще з тривожною неохотою відвертаються від невимовно трагічних подій цього роману, все-таки що-раз тривкіше устійнюється

погляд, що з усіх оповідаючих творів, які намагалися уподобнювати життя давньої давнини, „Салямбо“ своїми картинами найправдивіший. А далі, — що артистична гармонійність, з якою тут величава краса поетових подоб об'єднується з ірандіозною правдивістю чисто життєвих умовин, як-що не совершенна, то принайменше така велика, як у нікого з історичних оповідачів перед ним.

Як у нікого перед ним, — що це за похвала для європейського письменника другої половини ХІХ. століття! Бо ж там ген, перед ним, уже в перших десятиліттях Наполеонового віку, видвигається епохальна поява того творця і великого майстра історичного роману, якому імя — Вальтер Скот. Після того, як європейські фабулісти й романові фантасти ХVІІ. й ХVІІІ. століття наситили читаючий світ до несхочу пів-казковими і все пів-гумористичними історіями про славу й велику королеву Єгипту Клеопатру, азійську Банізу, адрійську Розамунду, преславногo султана Ібрагіма, великого лицаря Армінія або Германа і його славетну дружину Туснельду та інших таких і пів-мітичних героїв, — увів Скот в історичний роман вперше справжню історичну дійсність, звабливо романтичній світ колишнього минулого. Але в перших — саме найславніших — історичних романах Скота віддаль між даним минулим і часом автора не обнімала навіть цілого століття, а в його романах з дальших історичних епох не виходила поза межі середновіччя. До того середовище у Скота лишається залюбки шкоцьке, значить безпосереднє йому знане й рідне, воно в нього тільки виїмково англійське або поза-бритійське. Та оця розмірна близькість

історичних епох і національних середовищ у романах Скота не ослаблювала б очевидно ніяким чином артистичного престижу його історичних малюнків, як-що б у них поетична краса основувалася скрізь і глибоко на історичній правді, була таким конечним вислідом даних обставин, як дані обставини конечним вислідом історичного часу. Але так воно в Скота здебільшого не в. Романтична красивість костюма, іноді театральна декоративність героїв, постійний контакт із читачем, з його пересічними вимогами й пересічними уподобаннями — „наш герой“, „як ми вже знаємо“, „як я вже сказав“ — те все кладеться у Скота доволі густим серпанком на обличчя історичної дійсності в його романах, через що властиві її риси зазначаються не легко, а тут і там затираються зовсім. За те ж він писав їх дуже легко — іноді і два на рік, а в цілості (від 1814—31) трохи не сто томів.*)

Такий був той великий і дуже симпатичний попередник Фльобера на полі історичного роману і такі здебільшого — хоч не в таких розмірах — були представники школи Вальтера Скота в усіх європейських літературах**), навіть і ті, що сягали своєю творчою думкою і в найдалше минуле, як ось Бульвер у романі „Останні дні Помпеїв“ (1835 р.), Кінґслі в ро-

*) Цим не перечу цілком, що Скотові вдаються і трагічні характери у великім стилі, хоч такі подоби в нього виїмки. Обширно про це — про Скота і його творчість — пишу в передмові до роману „Айвенго“, виданого видавництвом „Чайка“.

**) В нас відемний вплив історичної романтики Скота зазначається досить яскраво в Кулішевій „Чорній Раді“, а у Франка в його крайне мрійливім „Захарі Беркуті“.

мані „Гіпатія (1852 р.), а Віземен в романі „Фабіоля“ (1854 р.). В усіх тих історичних і археологічних романах вичуваємо скорше чи пізніше таку собі просту, новітню нашу душу, яка иноді — особливо у слабших учнів Скота — така кумедна своїми насилу втягненими лицарськими чи там античними костюмами, як святої пам'яті азійські Банізи або адрійські Розамунди. В одного-одинокого Фльобера, в його „Салямбо“ покривається античний костюм і антична душа так тісно і майже без решти, відповідає старинній епосі розмальована ним старинна духовість так послідовно, так переконуючо, так всеціло і всеильно, що оповідання стає тут згодом історією, історія живущим життям, а життя нестерпимим символом.

Та twam asi.

Це не декорація, не костюм, не силувана і вигадувана поезія, а тільки затрівуючо вірно оживотворена відвічна людська стихія, силою якої пів-дикий варвар багне розкоши й могутности при допомозі жорстокої сили, а новітня людина дорогою хитрих, дипломатичних штук, але в однім і другім випадку з лютою безоглядністю сильнішого звіра. З того погляду автор оповідання про „Салямбо“ являється наче прообразом письменницького Одисея, який добуває всіх сил своєї артистичної проворности на те, щоб не дати себе заманити солодким голосам тої *κατ'εξοχήν* поетичної мрії, що, починаючи від Бульверових Помпеїв, кінчаючи покищо на Нероновім Римі Сенкевича любила творити замість горесних прірв повної життєвої дійсности свої мерехтливі, семикраскові райдуги. Здається тому иноді, що Фльобер вибрав середовищем свого роману колишню Картагину епохи

Гамількара Баркаса тільки тому, що це середовище з усіх життєвих осідків передхристового часу найменш поетичне, найменш принадне, — сказати б, найменш оспіване піснею, не укохане поезією, не проображене романтичною мрією. Старинна Гелляда вилискує всіми красотами своїх соняшних блакитів, своєю боговитою творчістю, своїми Олімпіями і Термопіями, своїми Періклями й Аспазіями, своєю блаженністю і своєю трагікою. Старинний Рим захоплює кожную потомність усе наново достойною величию своєї республіки, зворушуючою трагікою Кая Юлія Цезара, страшними пурпурами шаліючих імператорів, а далі мелянхолійною красою Адріанів та Марків Авреліїв мов потахаючою вечірньою озарею. Старинний Єгипет має свої піраміди і своїх Фараонів, свої алеї сфінксів і свої святині, свою Клеопатру і свою Александрію Птольомеїв. Ассирія і Вавилон, Меди й Перзи, Македони й Індії, Юдея й Арабія, Сирія й Пальміра — кожне із цих середовищ прикрасила історія золотою меріжкою якоїсь пів-фантастичної традиції, легенди чи казки, яка нас усе наново заманює мріяти на крилах думи над їх колишніми просторами й городами, їх палатами й монументами, з їх прогомонілою величию і їх прогомонілим щастям. Але Картагіна, ця прозаїчна купецька кольонія прозаїчних Фенікійців, — а ще до того Картагіна неблагано суворого Гамількара Баркаса? Де тут — поза мітом про Дідо — та легенда, що всилі була б піврати душі чаром поезії? Коли б Фльобер був пересунув час подій свого роману хоч кілька десятиліть вперед, то ми були б принайменше свідками того самотнього, справді поетично-трагічного

моменту в історії Картагіни, що його творить героїчна боротьба Ганнібала проти Риму. Але Фльобер відступає саме на тільки десятиліть назад, щоб опинитися зі своїми читачами в непоетичній, студено вирахованій, жидівсько жадливій і варварсько підступній Картагіні суфетів у стилі Ганнона. В Картагіні горесного Молоха і палених живцем дітей, яка своєю ненаситною захланністю викликає ту криваву війну з наємними військами (241—237 р. перед Хр.), що її грецький історик Полібій назвав найстрашнішою з усіх, до його часу ведених. Так сюжет Фльоберового роману, коли дивитися на нього з артистичного погляду, утруднений важко в першу чергу тим, що само середовище і головна подія — війна з наємниками — про себе без усякої поетичної принади, у другу ж майже повною недостаттю археологічних джерел що-до життя-буття колишньої Картагіни. Ми ось не повинні забувати, що археологічні дослідження в області історії орієнтальних народів починаються гаразд що-йно з початком ХІХ ст., значить на кілька десятиліть перед Фльобером, після того, як 1799 р. віднайдення тзв. камінної плити з Розет (Rosette) дало змогу вперше відцифрувати гієрогліфне письмо. Але ці перші дослідники, що прорубували початкові шляхи орієнталістики, займалися в першу чергу Єгиптом і Ассирією, а про Картагіну ще в 1857 р., значить у році, коли Фльобер починає студії до „Салямбо“, не знали навіть гаразд, де вона властиво лежала.

Яке ж справді творче, просто нездійсненне завдання для оповідача — відтворювати майже з нічого точні подоби того могутнього життя, яке захоплювало пів тодішнього світа,

що ним жила всевладна торговельна емпорія Картаго!

Але Фльобер узявся здійснити це завдання з велетенським накладом творчої енергії та творчих сил. І з такою всеобіймаючою свідомістю своїх артистичних замислів, що ця його гігантна праця лишилася без прикладу в цілій всесвітній літературі перед ним і після нього. Це його „Салямбо“ нагадує незрушимого століттями Сфінкса ще й тому, що такої величавої праці доконав Фльобер, щоб сотворити його. Здається іноді, що навіть, коли б не Картаго 3. ст. перед Хр., а найдавніший Єгипет Фараона Менеса, первісний Вавилон Аммурабія, або й пів-казковий Ассур казкового Німрода мали стати середовищем романової дії Фльобера, то німий клич все-володарської, демонічно непохитної волі поета був би й тут воскресив із грузів тисячеліть чарівний хорівід колишнього життя в усій його красі з усіми його фараонами, жрецькими й полководцями й почув би і від них невисловлене, незбагнене і невміруче: Та twam asi. Бо на найвищих вершинах своєї творчости великі поети оживотворяють віки на віко-вічні часи. І „Салямбо“ це одно з таких оживотворень найдальших віків минулого для найдальших століть у прийдешньому. Все зробив, або скажیم: усе витерпів, усе вистраждав його творець для тої мети, щоб трибунал потомности признав його працю гідною віків. Девятьдесят і вісім книг про історію й часи Картагіни перечитав, значить простудіював Фльобер, поки взявся писати свій роман. Щоб використати всі джерела про цей предмет у римській і грецькій літературі, він ще раз вчиться латини і доповнює своє знання клясич-

них мов, щоб у цій області черпати з перших джерел, користуватися свідочтвами істориків у їх найпервіснішим, пайправдивішим вигляді. Його вдячні учні й поклонники оповідають, що записки, нотатки і бруліони до „Салямбо“ заповнювали разом вісім великих грубих томів. А головно і передовсім: Фльобер два цілих роки просліджував простори Орієнту на місці, щоб хоч на руїнах давнього надихатися вщерть духом того життя, що його мав спершу оживити в „Салямбо“, а опісля у грандіознім „Видінні св. Антонія“. Фльобер не тільки розсліджував територію колишнього міста Картагіни, — він звидів Єгипет, Палестину, Родос, Малу Азію, Грецію, Царгород та Італію і записував тут кожную істотнішу рисочку східнього життя, східньої духовости і східньої природи, як один з чародійних засобів в уподобнюванні своїх романових замислів. Те небо, ті блакити, ті форми далеких гірських ланцюгів, що їх читач стрічає в „Салямбо“ — це все, сказати б, святощі, здобуті Фльобером безпосередне із святині природи на Сході. Святощі колишнього картагінського світа, з якими він стрічався віч-на-віч в Карс-баг і в Тунісі, в Дуар-ельшат і верхівях Камарту, над берегами Себкгаель-руан і де-небудь инде на просторах давньої Картагіни. Може можна сказати, що Вальтер Скот не прослідив ні одної закутини в Единбургському королівському палацу Holy-Rood з тою жадливістю дослідного погляду, з якою Фльобер розсліджував кожную пядь землі, що нею ступали колись герої його „Салямбо“: незломний вождь Гамількар Барка і його горда дочка, осоружний Ганно і шляхотний Ііско, хоробрий проводир варварів Мато і хитрий Спендіус,

зрадливий Нарравас і сміливий Отаріт, священний жрець Таніти і всі інші.

Все тут: картагінська земля і її природа, її люди й їх духовість, її історична доля й причини тої долі, її грізні противники й боротьба з ними — пережите автором у найглибших глибинах душі, відтворене поетом просто неймовірним зусиллям творчої інтуїції.

„О ви, могутні сили природи,— писав Фльобер у своїм щоденнику о півночі з 12. на 13. червня 1858 р., кінчаючи останні записки до свого роману — ви, якими я надихався вщерть, перепоїть мене і вилийтеся в моїй книзі! Ієнію животворної форми, ієнію воскресшої старини — овівайте мене, овівайте! Нехай життя і правда ясніють крізь серпанок краси — наперекір усьому! Божеський володарю душ — благослови мій замисл і волю мою! Дай сили, скріпи духа надією!“... — А нам треба сказати, що ті сили природи, яких допомоги призивав Фльобер, справді перепоїли його твір у найдодатніший спосіб, бо вже загальний образ міста Картагїни, на овиді якого здійсмається ціловид романової дії в „Салямбо“, зреконструований Фльобером так переконуючо й достовірно, що модерна археольогія потвердила його з дрібними засторогами майже в цілости.

Фльоберовий малюнок самого міста такий наглядний, прозорий і ясний, що при уважнім читанні бачимо його увесь плян як на долоні, чого нпр. про топографічну сторону в Еберсових романах з життя старинного Єгипту сказати не дасться, хоч Еберс був фаховий учений європейської слави, а до того в області єгиптольогії спеціаліст. Може тому так багато правди у словах того критика, який колись

писав про Фльобера, що в його товаристві ступається все сильним ґрунтом, чується справді землю під ногами, але при тім ідеться ритмом вигідним, повним досконалої краси. Справді — не даром поглибив Фльобер тих дев'ятьдесят і вісім книг про старинну Картагину, не даром сходяв своїми ногами її колишні простори і не даремно цілими роками різьбив мистецькі сторінки свого роману. Так само ось, як сотворена ним реконструкція картагінської метрополі і незалежно від властивого оповідання збереже мабуть на завше свою культурно-історичну вартість, так само цінними клейнодами в цім напрямі лишиться те все, що Фльобер, мов той чародійний нурець, добуває з грузів тисячеліть як знадоби даної життєвої обстанови в найширшім розумінні цього слова. В своїм нарисі про Фльобера підносить Золя слушно, що якраз перша глава нашого роману — бенкет наємних жовнірів у садах Гамількара — просто осліплює нас новістю, історичною вірністю і багатством Фльоберових малюнків з того погляду.

Гамількаровий сад і палата, типи наємних жовнірів, їх убори, вигляд та питомі їм національні признаки в їх зовнішности, їх вдачі й їх поведінка, — за цими строго окремішними національними признаками стежить Фльобер навіть на побоевищі і відшукує їх і у трупів! (гл. XII) — бенкетова обстановка, посуд, їжа, страви, характер жовнірської забави з поступенним оп'янінням, поява Салямбо, її чудний вигляд і її чудний спів, басейн із святими муринами, — те все ми стрічаємо в такому вигляді, в таких подобах — уперше. Воно таке переповне найжагучішим життям, таке повне вну-

трішньої самозрозумілості, що, мов наперекір сто краскам поетового малюнку, не маємо ніде вражіння, що це простий костюм, тільки блискуча декорація і силувана театральність. Навпаки — вже тут правдивість картини, в якій *п'яні жовніри відрізують слонам хоботи, діймає просто болючо. І так само в усіх інших главах нашого роману. Всі описи, всі розмальовувані Фльобером подробиці обстанови життя Картаїни в найрізноманітніших його областях вражають нас як відкриття геніяльного вченого, як захоплюючі чари великого поета, як справді драматичні засоби велико-драматичної дії роману. Плавба водопроводом Спендіюса і Матона, картина нічного спокою у святині Таніти й опис самої святині, святий Заїмфр і його зрабування, опис спальної кімнати Салямбо, поява Матона в неї і його утеча — яке те все своєрідне, одиноке у своїм роді, нечуване розкритими тайнами справді чужого, справді тисячеліттями від нас відмеженого життя! Ні — ніде не стрічається у Фльобера чисто зовнішнього костюма, ніде не бачиться декорації для декорації, ніде він не грається безцільно театральними, романтичними і фантастичними ефектами, як цілі плеяди історичних романсієрів перед ним. У нього всякий опис, всяка подробиця про обстанову історичного життя звязана так тісно з ходом драматичної стихії роману, що нпр. у главі VII. ми, захоплені поступенним зростом трагізму ситуації, навіть не помічаємо, скільки на прочуд інтересного розкриває нам Фльобер. Про ведення домашнього господарства в старині і про службу рабів, про спосіб тодішнього роблення рахунків і господарських записок, про прилади до писання і числення,

про пахощі старини і про спосіб зберігання їх, про гроші в епосі Гамількара і їх вигляд, про відношення господаря до служби і її суспільне становище. Як сказано: Фльобер розкриває перед нами найцікавіші таємниці старинного життя з такою легкістю, з таким непомітним жестом справжнього віщуна, мов би той геній воскресшої старини, до якого він молився, не покидав його ні на хвилину, нашіптував йому все, що йому треба знати. Ніде ніякого шаблону, ніякого повторення, ніякої фразеології — ні в словах, ні в малюнку: кожна і найменша подробиця має свої строго окремлені, строго індивідуальні риси. Між малюнком святині Таніти і святині Молоха є, сказати б, різниці цілих культур, цілих світоглядів і цілих релігій. Кожний бій варварів з Картагінцями виявляє інакші стратегічні подробиці, інакші краски, інакшу трагіку і, хотілося б сказати — інакшу смерть та інакші муки конаючих. Кожний момент підчас великого засідання у святині Молоха так гостро відокремлений про себе, як поодинокі моменти великого, смертельного бою. А при тім Фльобер з фінезією досконалого артиста помічує і малює кожний блиск запалених світил, кожний рефлекс священного вогня на перламутровім помості і кожний нюанс нічних тіней на високих стінах святині. Та проте, хоч таке в цім творі подавляє багатство сліпучих артистичних деталей опису й малюнку, то вони все таки так тісно, так органічно звязані з ціловидом роману, що — коли говорити образowo — то від самого початку майже до самого кінця маєтьс я вражіння одної-одинокї, гігантно простолінійної алеї. Мов наперекір нечисленним, зібраним тут археоло-

гічним подробицям Фльобер не тратить ні на хвилину з очей головної дії роману: картагінської війни з наємними військами і одчайдушною пристрастю закоханого Матона до Салямбо. Він змальовує на цім тлі п'ятнадцять дій такої потрясаючої трагедії, що доводиться й нам зітхнути за Полібієм:

Це найгоресніше з усього, що пережила людськість.

Так. Вражіння нечуваного, наскрізь окривавленого трагізму змальованої тут боротьби між звірами, яким імя: Ното Sapiens, лишається домінуючим, болючим і тому подекуди сумнівним вражінням після перечитання цілого роману. Усе те, просто нечуване у всесвітнім письменстві, майстерство, з яким Фльобер відтворює перед нами, сказати б, цілокруг картагінського життя в епосі згаданої війни, не всилі примирити нас із розкритим тут найглибшим еством цього життя: з його вбивчим, хижацьким подихом і його смертоносною, нелюдською безпощадністю. За кожним із цих блискучих, ще й досі незрівняних картин у „Салямбо“ Фльобера — чатує смерть. Страшна, безглуздо жорстока, безглуздо кривава смерть. Вона крадеться вже, люто всміхнена рядами бенкетуючих солдатів у садах Гамількара. Вона окривавлює хрести з розп'ятими львами на дорозі до Сікки. Вона вдирається нічу, скрито і злочинно до священних просторів святині Таніти, до свята святих її Заімфру. Лютує вона в першій боротьбі під мурами Картагіні. Тривожить нас у горесній картині бичованих на смерть рабів Гамількара. Мучить нас своєю грозою у кожній з перших яв між Салямбо і Матоном та просто подавляє нас у таких сценах, як муки мордованих у бо-

ротьбі воєнних слонів, жертвування малих дітей Молохові, мордування полонених Картагінців у війську варварів, розмальовування смертельної недуги Ганнона, страшна голодова смерть варварських наємників у проваллі „Сокира“, розпинання на хресті й накінець, як своєрідне завершення страшливих жорстокостей у нашому романі — смерть Матона. Смерть, — безглуздо жорстока, безглуздо кривава смерть. Чому це так? Що могло бути причиною, що великий артист Фльобер, який з такою тонкістю відчував невмісність одного зайвого слова — не жахнувся хоч би як артист, як поет, як творець, таких безконечних потоків крові, таких безкраїх і лютих жорстокостей, як страхиття цієї війни в „Салямбо“? Цей нахил автора до надлюдського трагізму, до неблаганої горесности в події зазначається навіть в архітектонічній ціловиді роману доволі відемно: останні глави роблять подекуди хаотичне вражіння, читач перестає згодом реагувати як слід на ці страховища і тужить за якоюсь погідною картиною, яка хоч силою контрасту злагодила б невимовно невідрадне вражіння цієї боротьби по правилі: Homo homini bestia. Чому ж це так? — спитаймо. Нам же неможна оправдувати чи вияснювати це тим, що, мовляв, у Фльобера не було зрозуміння для доброго в людині, для того, що в людині зветься милосердним співчуттям. З того погляду вистане тільки перечитати уважно ці чудові слова, якими поет характеризує німу тугу життя в душі жреця Шагабаріма. Або ті слова скарги, що ними стара Таанак промовляє до Салямбо, говорячи про своє життя, прогомоніле у злиднях рабства. Або картину батьківського Гамількарового

страху за Ганнібаля. І передовсім: ці предивно гарні, невимовно могутні сцени між Матоном і Салямбо — особливо ж у яві в шатрі (гл. XI) — в яких Фльобер уподобнює любовну пристрасть варвара до Гамількарової доньки. Можна сказати, що крім любовних сцен у Шекспіровім „Ромео і Юлія“ і любовних сцен у першій часті Гетового „Фавста“ ніякий поет, ніякий оповідач, ніякий драматург не сотворив такої потрясаючої любовної картини, як ява в шатрі між Салямбо і Матоном. Так як же нам — спитаймо ще раз — розуміти те, що Фльобер волів радше приписати Салямбо протягом цілого роману доволі неприродну аскезу, а при кінці доволі неприродну, просто невияснену смерть, щоб і з тої сторони (дія Салямбо — Мато) захвати повну неблаганість, повну трагіку, повну, сказати б варварську жорстокість духової цілоти в романі?

На це можна відповісти тільки одно:
 Фльобер бажав як артист, як уподобник варварської старини — зберегти безумовну послідовність.

Те насильне здержування співчуття в собі, те послідовне вбивання райдужньої, чисто поетичної мрії про блаженности вигаданого гарного світа вигаданих гарних душ — це своєрідна жертва артиста Фльобера, творчого аскета Фльобера на віттарі штуки. Саме тому він, краще ніж Бальзак, став в області роману творцем великого реалізму. Саме тому ім'я його означає кінець епохи роматизму з його солодкими мріями і снами, фантазіями і візіями, красивими костюмами і злотистими декораціями. Неблагана правда життя — *suprema lex*. Правило красивого костюма, як найвище правило

оповідаючої штуки — не існувало для письменника Фльобера. Блаженний світ блискучих лицарів і гарних жінок у романах Вальтера Скота, — цього вірного Екарта поетичної мрії — вражав иноді в порівнянні з духовістю світа Фльобера мов дитячий вік романової творчости в письменстві новітньої Європи. У Фльобера вона стає наче цілком зрілою, наче всилі вона пізнавати відвічні правди про людину в їх найгоресніших життєвих подіях. Тому Фльобер вибирав собі середовищем свого роману про Саямбо середовище найменш поетичне. Тому йде в ньому за болючими подробицями в Полібія майже в цілости. Тому осоружний, живий труп Ганно в нього такий же достойний артистичного уподобнення, як і півбожа красою Саямбо. І тому в цім романі — як у ніякім романі перед Фльобером — оповідання стає згодом історією, історія живущим життям, а життя несмертельним символом вічної людини.

Ta twam asi.

Др. Остап Грицай.

ГЮСТАВ ФЛЬОБЕР

САЛЯМБО

I.

Бенкет.

Це було в Меґарі, передмісті Картаґіни, в садах Гамількара.

Вояки, якими він командував в Сицилії, мали великий бенкет, щоб одсвяткувати роковини битви при Ериксі, а що їх вождь був відсутній, з їх було багато, вони пили й їли на повній волі.

Старшини в бронзових котурнах примостилися при середній дорозі, під пурпурним полотном з золотою обшивкою, яке простягалось від стінок стайні аж до першої тераси палацу; звичайні вояки розсілися по-під деревами, де видко було багато будівель з рівними дахами: преси для винограду, клуні, склади, пекарні та арсенали, а також двір для слонів, ями для диких звірів та вязниця для рабів.

Кухні були оточені фіґовими деревами; пальмовий лісок простягався до зеленої гущини, де пишалися їранати між білими купками бавовняних кущів; дикий виноград вився поміж сосновим гиллям; ціле поле рож розкинулося під плятанами; де-не-де в зеленій траві хиталися лілеї; стежки було всипано чорним піском,

перемішаним з коральовим порохом; а посередині, неначе подвійна кольонада зелених обелісків, протягнулась кипарисова алея.

В глибині, на широкому фундаменті, здіймався терасами чотирьох-поверховий палац, збудований з нумідійського мармору, з жовтими плямами. Із своїми великими сходами з чорного дерева, з носом переможеної галери на розі кожного ступня, із своїми червоними дверима, прикрашеними чорним хрестом, із своїми мідяними ґратами, що захищали його знизу від скорпіонів, та рядами золотих палічок, що закривали вгорі вікна, він, в неприступнім своїм багатстві, здався воякам таким урочистим та загадковим, як і обличчя Гамількара.

Рада призначила їм цю будівлю для бенкету; хорі, що лежали в храмі Ешмуна, вийшовши ще зранку, дотяглись туди на своїх кулаках, і кожної хвили приходили ще нові. Вони прибували безперервно всіма стежками, як струмки, що спливають до озера. Поміж деревами бігали перелякані раби, напів голі кухарі; дикі кози тікали, мекаючи, по траві; сонце заходило, й пах цитринних дерев робив ще важчим дихання цього спітнілого натовпу.

Там були люди всіх націй: Лігурійці, Люзитанці, Балеарці, Неґри й утікачі з Риму. Коло важкої дорійської говірки чутно було кельтійські склади, галасливі, як військові колесниці; йонійські закінчення стикалися з голосівками

пустелі, різкими, як крик шакаля. Греків можна було пізнати по їх тонкій талії, Єгиптян по піднятих плечах, Кантабрійців по широких м'язах на ногах; Карійці гордовито хитали перами на своїх шеломах, Кападокійські стрільці намалювали собі на тілі соком трав великі квіти, а кілька Лідійців понадягали жіночі сукні, пантофлі та серги. Інші для урочистости намастили собі обличчя червоною фарбою і були подібні до коральових статуй.

Вони лежали на подушках, їли, присівши коло великих мисок, або, лежачи на животі, тягли до себе шматки мяса й наїдалися, спершись на лікті, в мирній позі левів, коли ті розривають свою здобич. Ті, що прийшли пізніше, стояли коло дерев, дивилися на низькі столи, що наполовину ховалися під червоними килимами, і чекали своєї черги.

Рада прислала рабів, посуд, ліжка, бо Гамількарові кухні не вистарчали; посередині саду палали, як на полі битви, коли палять мертвих, великі ясні огні, де пекли волів. Хліби, присипані анижом, лежали всуміш з великими кругами сиру, важчими за диски: келихи, повні вина, й миски, повні води, стояли поруч з золотими кошиками з квітами. Радість, що можна нарешті наїстися досхочу, так і пирскала з очей; то тут, то там починалися співи.

Спочатку їм подали птиць з зеленою підлевою, в червоних глиняних тарілках, прикра-

шених чорними визерунками; потім різні мушлі, яких збирають на пунійських берегах; кашу з пшениці, фасолі та ячменю, та равликів з перцем на тарілках з жовтого бурштину.

Після цього столи вкрилися мясом: антильо-пи разом з рогами, павичі з піррям, цілі барани, зварені в солодкій вині, верблюдячі й буйволячі стегна, їжаки, печені скакунчики й вивірки в цукрі.

В деревляних казанах плавали великі шматки сала з шафраном. Все було перемішано з трюфлями, камеддю та сіллю. Піраміди овочів стояли на медових пирогах; не забуто також і маленьких песиків з великими животами та рожевим волоссям, яких вигодовують оливовими вичавками — картаїнська страва, огидна для других народів. Невидані страви дратували жадобу шлунків. Італійці з довгим волоссям, звязаним на маківці, накидалися на кавуни й цитрини, які жерлося з лушпинням. Неґри, які ніколи не бачили раків, роздирали собі обличчя їхніми клешнями. Греки, біліші за мрамур, викидали недоїдки з своїх тарілок, тоді як чабани з Брутіюса, одягнені в вовчі шкіри, їли мовчки, похиливши обличчя над своєю стравою.

Надходила ніч. Раби стягли полотно, розіпнуте над кипарисовою алеєю, і принесли смо-лоскипи.

Блимаючий огонь нафти, що горіла в порфірових вазах, перелякав присвячених місяцеві

малп, які сиділи на кедрах; вони почали кричати; це звеселило вояків.

Подовгасте полум'я тремтіло на мідяних кирасах. Найріжноманітніші відблиски бігали по тарілках, прикрашених дорогоцінним камінням. Келихи, з інкрустованими в них опуклими дзеркалами, відбивали розширений образ річей; вояки купчилися 'круг них, вдивлялися здивовано й кривили обличчя, щоб розсмішити себе. Вони перекидалися по-над столами лавками з слонової кости та золотими ложками. Вони впивалися, скільки мали сили, всіми грецькими винами з міхів, кампанійськими винами з ваз, кантабрійськими з діжок. На землі вже стояли калюжі, на яких можна було посковзнутися. Пара з мяса підіймалася вгору разом з видиханнями. Чути було одночасно клацання щелепів, шум розмов, співів, дзвін келихів, тріск кампанійських ваз, що розбивалися на тисячі шматків, або чистий згук великої срібної тарелі.

В міру того, як зростало оп'яніння, вони все частіше починали згадувати несправедливість Картаїни. Дійсно, Республіка, виснажена війною, дозволила зібратися вкупі всім бандам, які поверталися. Їскон, їхній генерал, звільняв їх обережно одного по другім, щоб полегшити видачу їм платні, і Рада гадала, що вони врешті згодяться на якесь зменшення. Але тепер на них сердилися, бо не могли їм сплатити всього. Цей борг народ плував з трьома

тисячами двіста талантів, яких вимагав Лютаніус, і вони були, як і Рим, ворогами Картагіни. Наймані вояки розуміли це, і їхня образа вибухала гнівом і погрозами. Нарешті вони схотіли зійтися, щоб одсвяткувати якусь з перемог, і партія миру поступилася для помсти над Гамількаром, який стояв за війну. Вона скінчилася мимо всіх його зусиль, і він, розчарований в Картагіні, віддав провід над наємниками Їсконові. Віддати його палац для бенкету — це значило звернути на нього хоч частину тієї ненависти, яку мали до наємників. До того й витрати мали бути величезні, так хай він і несе їх майже всі.

Горді з того, що Республіка скорилася їм, наємники гадали, що вони повернуться нарешті додому, маючи за свою кров платню в складці кереї. Але їхні труди, які вони бачили тепер через пари опяніння, здавалися їм чудодійними й занадто мало нагородженими. Вони показували один другому свої рани, розповідали про свої битви, подорожі й полювання у себе вдома. Вони наслідували диких звірів, їхні рухи. Потім почалися огидливі змагання: вони встромляли голови в вази й пили без перерви, як спрагнені верблюди. Один Люзитанець, величезного росту, несучи по одному чоловікові в кожній руці, бігав поміж столами, викидаючи огонь через ніс. Лакедемонійці, які залишились одягнені в панцирі, скакали великими кроками.

Де-які ходили як жінки, роблячи сороміцькі рухи; інші пороздягалися на голо, щоб битися посеред келихів, як глядіятори; купка Греків танцювала круг вази з німфами, а якийсь Неґр бив воловою кісткою по мідянім щиті.

Раптом вони почули якийсь жалібний спів, сильний і ніжний, що піднімався й стихав у повітрі, неначе віяння крил пораненої птиці.

Це був голос рабів у вязниці. Кілька вояків скочило й зникло, щоб звільнити їх.

Вони повернулися і гнали серед галасу, в куряві, двадцятєро чоловіка, які відзначались блідими обличчями. Маленька шапочка комічної форми з чорного фетру покривала їм голені голови; вони всі носили деревляні постоли й бряжчали залізом, як вози в русі.

Вони дійшли до кипарисової алеї й розсіялися в юрбі; їх розпитували. Один з них залишився на боці. Через дірки його туніки просвічували плечі, пополосовані довгими смугами. Схиливши голову, він недовірливо поглядав навкруги й жмурився від блиску смолоскипів; але коли він побачив, що ніхто з цих озброєних людей не зачіпає його, глибоке зітхання вирвалося з його грудей: він бурмотів, він реготався крізь ясні сльози, що обмивали його обличчя; він схопив за вушка повнісіньку вазу, підняв її просто в повітря на витягнених руках, з яких спадали кайдани, і ввесь час тримаючи вазу в цій позі, сказав:

— Слава спочатку тобі, Ваал-Ешмуне визволителю, якого люди з моєї батьківщини звуть Ескуляпом! і вам, Генії річок, світла й лісів! і вам, боги, сховані під горами та в підземних печерах! і вам, сильні люди з блисковою зброєю, що визволили мене!

Потім він покинув келих і розповів свою історію.

Його звали Спендіусом. Картагінці взяли його в полон підчас Егінейської битви; він іще раз подякував наємникам, говорячи по-грецьки, лігурійськи й пунійськи, він цілував їм руки; врешті він повіншував їх з бенкетом, дивуючися, що не було там келихів священого Легіона. Ці келихи, з смарагдовою китицею винограду на кожнім з шости золотих боків, належали до війська, складеного виключно з молодих патріціїв найвищого росту. Це була їхня привілея, майже священна почесть; і саме тому ніщо з скарбів Республіки не вабило так наємників. Вони за це ненавиділи Легіон, і знаходилися між ними такі, що ризикували своїм життям для незрозумілого задоволення випити з такого келиха.

Отже вони наказали піти за келихами, які переховувалися в Сіссітах, спільних мешканнях купців. В цю годину, всі члени Сіссіт спали.

— Так збудіть їх! — відповіли наємники.

Після других заходів, їм розяснили, що келихи сховано в храмі.

— Так відчиніть його! — була відповідь.

І коли раби, тремтячи, призналися, що келихи були в руках генерала Їскона, вони гукнули:

— Нехай він їх принесе!

Їскон скоро з'явився в глибині саду, в супроводі священого Легіона. Його довгий чорний плащ, стриманий на голові золотою митрою, всіяною дорогоцінним камінням, спадав навкруги аж до копит його коня і зливався, здавалося, з темрявою ночі. Видко було тільки його білу бороду, проміння митри, та потрійне намисто з широких синіх досточок, що билося об його груди.

Як він увійшов, вояки привітали його величезним галасом, вигукуючи всі.

— Келихи! Келихи!

Він почав із заяви, що всі поважають їхню хоробрість, і що вони були гідні того. Юрба заревла з радощів, плескаючи руками.

Він добре знав це, він, що командував ними там і повернувся тільки з останньою когортою, на останній галері.

— Це правда, це правда! — казали вони.

Але-ж, продовжував Їскон, Республіка поставилася з повагою до їх національної приналежності, їх звичаїв, їх віри; вони були вільні в Картагіні! Що-ж до келихів священого Легіону, то це — приватна власність.

Раптом, коло Спендіуса, якийсь Галієць пере-

скочив через столи й побіг просто до Їскона, погрожуючи йому двома голими мечами.

Генерал, не перериваючи промови, вдарив його по голові своєю важкою палицею з слонової кости; Варвар упав. Італійці ревли, і їхнє обурення, захоплюючи інших, знищило-б леґіонерів. Їскон стиснув плечима, побачивши, як вони зблідли. Він подумав, що його сміливість буде ні до чого проти цих диких розлючених звірів. Краще буде пізніше помститися над ними якимись хитрощами; він кивнув воякам і помалу пішов геть. Потім, уже в дверях, звертаючися до наємників, він гукнув їм, що вони ще покаються.

Бенкет розпочався знову. Але Їскон міг повернутися та роздавити їх об стіни, оточивши передмістя, яке доходило до передніх окопів. Вони почули себе самітними, хоч їх і був цілий натовп; і велике місто, що спало під ними в сутінку, зі своїми купами сходів, високих чорних будинків, і своїми таємничими богами, ще жорстокішими, ніж їх народ, раптом перелякало їх.

У віддаленні, кілька ліхтарів снувалося по порті, і в храмі Хамона світилися огні. Вони згадали Гамількара. Де він? Навіщо він їх покинув після заключення миру? Його незгода з Радою — це були без сумніву хитрощі на їхню шкоду. Їхня незаспокоєна ненависть впала на нього, і вони проклинали його, лякаючи один другого власним гнівом. В цей мент щось ста-

лося під плятанами. Вояки скупчилися, дивлячись на якогось Негра, який качався по землі, бючи об землю руками й ногами, з нерухомими очима, напруженою шиєю, з піною на устах. І всі вирішили, що й їм дано отрути. Вони накинулися на рабів; знявся жахливий галас, і божевілля руйнування заволоділо п'яним військом.

Вони били навмання круг себе, вони розбивали, вони вбивали: де-які шпурнули смолоскипи в гилля дерев; інші, спіраючись об загородку, вбивали левів стрілами; найсміливіші побігли до слонів: вони хотіли втяти їм хоботи та наїстися слонової кости.

Балеарські пращники, які зайшли за ріг палацу, щоб спокійніше грабувати, були спинені високою загорожою з індійського очерету. Вони перерізали своїми ножами ремені, що замикали хвіртку, й опинились під фасадом, зверненим у бік Картаґіни, в другім садку з рівно пообрізуваними деревами. Лінії білих квітів описували на землі блакитного кольору довгі параболі, наче низки зірок. Купи дерев, повні тіней, пахли чимсь теплим, солодким. Стовбурі дерев були намащені охрою і були подібні до якихось кривавих кольон. Посередині дванадцять мідяних педесталів були увінчані великими шкляними кулями, й червоні огні наповнювали ці порожні гльоби, наче чийсь великі, живі ще очі. Вояки освітлювали собі шлях смолоскипами, спотикаючися на глибоко заораній землі.

Вони побачили маленьке озерце, розділене на кілька басейнів стінками з синього камію. Вода там була така прозора, що полум'я смолоскипів просвічувало її через усю глибину, аж до дна, всипаного білим камінням та розлостим піском. Вона неначе закипіла, повискакували блискучі бульбочки, й кілька великих риб зявилося на поверхні; голови їхні були прикрашені дорогоцінним камінням.

Голосно сміючись, вояки підхопили їх під зябра й принесли до столів.

Це були риби родини Барка, які походять від тих первістних менів, що знесли містичне яйце, в якому сховано було Богиню. Думка, вчинити святотатство, відживила жадобу наємників; вони хутко розклали огонь під мідяними вазами й весело дивились, як гарні риби билися в киплячій воді.

Завзяття вояків все більшало. Вони вже не боялись. Знову вони почали пити. Парфуми, що текли їм по чолі, змочували широкими плямами їхні пошматовані туніки; спіраючися обома руками на столи, які, здавалося їм, хиталися як кораблі, вони водили навкруги своїми великими п'яними очима, щоб пожерти хоч зором те, чого не могли взяти. Інші, ходячи між мисками по пурпурних скатертинах, ламали ногами стільці з слон'ової кости та тірійські шклянні пляшечки. Співи змішувалися з виттям рабів, що лежали в агонії між розбитими келихами.

Вояки вимагали вина, мяса, золота. Вони гукали, що хочуть жінок. Вони бурмотіли щось на сотні мов. Де-які гадали, що вони сидять у лазні, бо бачили пару, що підіймалася круг них, або, помічаючи листя, уявляли себе на полюванні й кидалися на своїх товаришів, як на диких звірів. Пожежа перекидалася з одного дерева до другого, й високі зелені кущі, з яких вискакували довгі білі спіралі, здавалися вульканами, які починають куріти; галас побільшувався; поранені леви ревли в темряві.

Зненацька, якось відразу, верхня тераса палацу освітілася, середні двері відчинились, і сама дочка Гамількара, в чорнім убранні, з'явилась на порозі. Вона перейшла перші сходи, що оповивають перший поверх, потім другі, потім треті, і спинилась на останній терасі, на вершині сходів з галерами. Нерухома, схиливши голову, вона дивилась на вояків.

За нею, з обох боків, стояли два довгі ряди блідих чоловіків, одягнених у білі сукні з червоними торочками, які спадали їм просто на ноги. Вони не мали ні бороди, ні волосся на голові, ні брів. В руках, блискучих від перстенів, вони тримали величезні ліри й співали гострим голосом гимн в честь божества Картагіни. Це були євнухи, жерці храму Таніти, яких Салямбо часто кликала до себе.

Нарешті вона зійшла по сходах галер. Вона

пішла по кипарисовій алеї, і йшла поволі між столами старшин, які відходили трохи набік дивлячись на неї.

Її зачіска, присипана фіолетовою пудрою і завязана в формі вежі по способу ханаанських дівчат, робила її вищою. Низки перлів, привязані коло ушей, звисали до уст, рожевих, як надрізаний овоч ґранату. На грудях мала вона цілу збірку дорогоцінного каміння, неначе шкіру сірени. Її руки, прикрашені діамантами, виходили голі з її туніки без рукавів, з червоними квітами на чорнім полі. Її ноги були звязані золотим ланцюжком, щоб регулювати походку, і її великий, темно-пурпурний плащ, пошитий з якоїсь невідомої тканини, тягся за нею, підіймаючи при кожному її кроці неначе широку хвилю, що бігла за нею.

Жерці від часу до часу брали на лірах майже заглушені акорди, і в перервах музики чутно було дзвін золотого ланцюжка, разом з рівним стуком її папірусових сандалів.

Ніхто ще не знав її. Відомо було тільки, що вона жила самотно, проводячи час на релігійних обрядах. Вояки бачили її раз вночі на даху палацу, коли вона стояла навколішки перед зірками, серед хмар від запалених курильниць. Вона була така бліда через те, що забагато дивилась на місяць, і щось послане від богів віяло круг неї тонкою парою. Її очі дивились кудись далеко, по-за земні простори.

Вона йшла, схиливши голову, тримаючи в правій руці маленьку ліру з чорного дерева.

Вони почули її шепотіння:

— Мертві! Всі мертві! Ви не прийдете більш слухняно на мій голос, як колись, коли я кидала вам з берега кавунове насіння. Таємниця Таніти світилася в ваших очах, прозоріших, ніж річна вода.

І вона кликала їх по іменах, які були іменами місяців. — Сів! Сіван! Тамуз, Емуль, Тішрі, Шебар! — О! зжалься надо мною, Богине!

Вояки, не розуміючи, що вона каже, товпилися круг неї. Вони дивувались з її убрання, а вона дивилась на них довгим переляканим поглядом, потім, втягнувши голову в плечі й розставивши руки, сказала кілька разів:

— Що ви зробили! що ви зробили! Ви-ж мали хліба, мяса, оливи, все що було на горищах! Я дала вам волів з Гекатомпіля, я послала ловців до пустелі! — Її голос піднімався, її щоки червоніли. Вона додала: — Але-ж де ви зараз? В завойованім місті чи в палаці господаря? Та якого ще господаря! Голови міста, Гамількара, мого батька, слуги Ваала! Це він одмовив Лютаніюсові в вашій зброї, червоній від крові його рабів! Чи ви знаєте когось у ваших країнах, хто краще за нього вмів би вести битву? Та-ж дивіться! Східці нашого палацу завалені його побідами! Продовжуйте! Спаліть його! Я візьму з собою Генія мого дому, мого чорного змія,

який спить там вгорі на льотосовому листю! Я свисну, і він піде за мною; а коли я поїду галерою, він бігтиме слідом мого корабля на піні морських хвиль.

Її тонкі ніздрі тремтіли. Вона ламала собі нігті об каміння на грудях. Її очі потемніли; вона казала далі:

— Ах, бідна Картагіно! нещасливе місто! Ти не маєш більш для своєї оборони колишніх чоловіків, які йшли за океани, щоб будувати на їх берегах храми. Всі країни працювали круг тебе, й морські долини, зорані твоїми веслами, гойдали твої жнива.

Тоді вона почала виспівувати пригоди Мелькарта, бога Сідонійців, і батька її родини.

Вона розповідала про перехід Ерзеронійських гір, про подорож до Тержесси, про війну з Месісабалом, яка велась для помсти за королеву змії:

— Він ганявся в лісах за жіночим страховищем, якого хвіст вився по мертвому листі як срібна річка; і він прийшов до лугу, де багато жінок з задами драконів сиділи круг великого огня, на кінцях своїх хвостів. Місяць, кривавого кольору саяв в блідім крузі, і їхні довгі язики, діраві, як сітки рибалок, простягались аж до полум'я.

Потім Салямбо, не зупиняючись, розповіла, як Мелькарт, коли вже побив Месісабала, причіпив на носі корабля його відрізану голову.

— Вона мочилася в піні кожної морської хвилі; але сонце набальзамувало її; вона зробилась твердішою від золота; але її очі не переставали плакати, і сльози безпереривно падали в воду.

Вона співала це все на старій ханаанській мові, якої не розуміли Варвари. Вони цікавилися, про що це вона їм розповідає з такими застрашуючими рухами; — і постававши круг неї на столи, на ліжка, на віти плятанів, розчинивши роти й витягнувши шиї, вони силкувалися зрозуміти ці темні оповідання, які марили перед їхньою уявою, через труднощі родоводів, як примари в хмарах.

Сами тільки безбороді жерці розуміли Салямбо. Їхні зморщені руки, лежачи на струнах лір, тремтіли, і від часу до часу вони брали на них сумний акорд: вони були слабші від старих жінок, і тремтіли одночасно від містичних переживань і від страху, якого на них наганяли ці люди. Варвари не турбувалися тим: вони слухали, як співає дівчина.

Ніхто так не дивився на неї, як один молодий нумідійський вождь, що сидів за старшинським столом, між вояками своєї нації. За його паском було так багато стріл, що вони робили наче горб під його широким плащем, прив'язаним до голови тонким шкіряним ремінцем. Тканина спадала йому на плечі, обвивала сутінком його лице, з якого видно було тільки

полум'я його нерухомих очей. Він опинився на бенкеті випадково, — його батько утримував його в семі Барка, по королівському звичаю відсилати дітей до високих родин, щоб підготовляти заздалегідь шлюб; але за всі шість місяців, що він там жив, Нарравас ще ні разу не бачив Салямбо; сидячи на п'ятах, спустивши голову до кінчиків своїх стріл, він дивився на неї, роздуваючи ніздрі, як леопард, що переходить в бамбуковій лісі.

З другого боку, за столами, лежав якийсь Лібівць велитенського росту, з коротким кучерявим волоссям. Він був одягнений тільки в військову сорочку, якої мідяні прикраси роздирали пурпурну тканину на ліжку. Срібна дощечка в формі місяця поблискувала серед волосся на його грудях. Плями засохлої крові вкривали його обличчя; він спирався на лівий лікоть і всміхався, широко розкривши рота.

Салямбо вже не співала священі ритми. Вона говорила по черзі на всіх варварських наріччях: цією жіночою делікатністю вона хотіла зменшити їх гнів. До Греків вона балакала по-грецьки, потім зверталася до Кампанійців, до Неїрів; і кожний, слухаючи її, знаходив в її голосі ніжність своєї батьківщини. Захоплена спогадами Картаґіни, вона виспівувала вже минулі битви з Римом; їм сподобалося це, вони плескали руками. Вона захоплювалася виглядом мечів, кричала, простягала руки. Її ліра впала,

вона замовкла; — і, притискаючи серце обома руками, заплющивши очі, вона раювала кілька хвилин зворушенням усіх цих людей.

Лібієць Мато схилився до неї. Мимоволі, вона підійшла до нього й, погірдливо вдячна, налила йому в золотий келих вина, щоб помиритися з військом.

— Пий! — сказала вона.

Він узяв келиха, і підносив його вже до уст, коли Галієць, той самий, що його поранив Їскон, вдарив його по плечі, весело жартуючи на своїй мові.

Спендіюс був недалеко. Він запропонував свої послуги, як перекладач.

— Ну, перекладай! — сказав Мато.

— Боги боронять тебе, ти будеш багатий. А коли-ж справлятимеш весілля?

— Яке весілля?

— Та твоє-ж! бо у нас, — продовжував Галієць, — коли якась жінка дає пити воякові, то це значить, що вона пропонує йому й своє ліжко.

Він ще не скінчив, як Нарравас, підскачивши, витяг одну стрілу з-за пояса і, спіраючись лівою ногою об стіл, кинув нею в Мато.

Стріла просвистіла між келихами і, пронизавши ліву руку Лібійця, приколола її так сильно до дерева, що її кінчик тремтів у повітрі.

Мато хутко витяг її; але він не мав при собі зброї, він був голий; піднісши обома

руками заставлений стіл, він кинув його на Нарраваса просто в середину юрби, яка скупчилася поміж ними. Вояки та Нумідійці стояли так щільно один коло другого, що не могли навіть повитягувати свої мечі. Мато посувався вперед, бючи головою на всі боки. Коли він підвівся, Нарраваса вже не було коло нього. Він почав шукати його очима. Салямбо також зникла.

Тоді, звернувшись до палацу, він побачив, як зачинялась на горі червона брама з чорним хрестом. Він кинувся туди.

Вояки бачили, як він побіг по перших сходах, потім вздовж інших трьох сходів, до червоної брами, на яку він кинувся всім своїм тілом. Знесилений, він сперся об стінку, щоб не впасти.

Якийсь чоловік ішов за ним, і, через темряву, бо огні бенкету ховалися за рогом палацу, він упізнав Спендіюса.

— Іди геть! — сказав він.

Не відповідаючи, раб почав розривати зубами свою туніку; потім, ставши на коліна перед Мато, він обережно взяв його руку й мацав її в темряві, шукаючи рану.

Під промінням місяця, яке дійшло до них з-поміж двох хмар, Спендіюс помітив посередині руки чорну дірку. Він обвязав її шматком тканини; але Мато сердито казав:

— Іди геть! Я хочу бути один!

— О, ні! — відповів раб. — Ти визволив мене з вязниці. Тепер я твій, ти мій господарь. Наказуй!

Мато, тримаючися по-під стінами, обійшов круг тераси. Він прислухався при кожному кроці й заглядав у мовчазні покої через позолочені ґрати. Нарешті він зупинився, знесилений, в розпуці.

— Слухай! — сказав йому раб. — Не погорджуй мною за мою слабкість! Я жив у цьому палаці. Я можу, як гадюка, прослизнути між стінами. Іди за мною! В кімнаті Предків є позлитку золота під кожним каменем підлоги; підземний хід веде до їхньої труни.

— Ат! що мені з того! — відповів Мато. Спендіус замовк.

Вони стояли на терасі. Величезна густина темряви, в якій, здавалося, нагромаджувались чорні хвилі якогось велитенського розбещеного океану, розлягалась перед ними.

Ясна смуга блиснула від сходу. Лівочуч, унизу, канали Меґари почали виступати з темряви, перерізуючи білими стрічками зелень садків. Конічні дахи сьомикутних храмів, сходи, тераси, вулички потроху виступали на тлі блідої зорі; круг Картаґінського пересипу блищала смуга білої піни, а смараґдове море неначе загусло в холоді ранку. В міру того, як поширювалася рожева смуга на небі, високі будинки, схилені на взгіррях, підіймалися, скупчувалися,

як гурт овець, що сходить з гір. Безлюдні вулиці витягувались; пальми, виступаючи де-не-де з-поза стінок, не ворушились; цистерни, повні води, були подібні до срібного намиста, розсипаного по дворах, ліхтарь Гермеумської вежі почав бліднути. На самій горі Акрополя, в кипарисовім лісі, коні Ешмуна, почувачи приближення світла, спірались копитами об мармурову загорожу й іржали, звернувшись до сонця.

Зійшло сонце; Спендіус, піднявши руки вгору, щось крикнув.

Все заворушилось у червонім світлі, бо Бог наче розірвав собі груди і лляв великим промінням на Картагіну золотий дощ із своїх жил. Метальові обшивки галер блищали, дах Хамона був ніби весь у полум'ї, світло блимало в глибині храмів, які вже розчиняли свої двері. Великі вози, що приїздили з сел, гуркотіли на бруку вулиць. Верблюди, навантажені різним крамом, сходили з гір. Мінйяли на рогах вулиць відчиняли вікна своїх крамничок. Лелеки літали в повітрі, на кораблях з'являлись білі вітрила. З лісу Таніти доносились згуки бубнів священних повій, а на вершині Мапалі почали куріти печі, в яких опалюються глиняні домовини.

Спендіус схилився за терасу. Клацаючи зубами, він казав:

— О, так... так... пане! я розумію, чому ти не хотів тоді грабувати палацу.

Мато наче прокинувся від цього шепотіння і не розумів; Спендіус казав далі:

— О, які багатства! і люди, які їх посідають, не мають навіть заліза, щоб боронити їх!

Потім, показуючи йому кількох чоловіків з плебсу, що ходили коло молу, шукаючи зернят золота, він продовжував:

— Дивись: Республіка подібна до цих нещасних: схилившись над океаном, вона протягає до всіх берегів свої завидючі руки, і шум морських хвиль так сповнив її уха, що вона не почує позад себе кроків пана, який наближається до неї.

Він повів Мато на другий кінець тераси і показав йому садок, де лисніли на сонці мечі вояків, повішені на деревах:

— Але тут єсть сильні люди, яких ненависть ледви стримується, і ніщо не прив'язує їх до Картаґіни, ні їхні рідні, ні їхні присяги, ні їхні боги!

Мато стояв нерухомо, спираючись на стінку; Спендіус наблизився до нього й продовжував тихим голосом:

— Чи ти мене розумієш, вояче? Ми ходили-б вкриті пурпуром, як сатрапи. Нас купали-б у пахощах; тоді вже я мав би рабів! Чи тобі не набридло ще спати на голій землі, пити оцет по таборах і вічно прислухатись до сигналу? Ти спочинеш потім, правда? Коли в тебе стягнуть панцирь, щоб кинути твій

труп на поталу шулікам! а може, спіраючись на патику, сліпий, кривий, понівечений, ти підеш по хатах, розпвідаючи про свою молодість дітям та торговцям риби. Пригадай усі кривди своїх начальників, табори в снігу, походи під пекучим сонцем, тиранію карности й постійну погрозу хреста! Після стількох терпінь тобі дали почесне намисто, як віслюкам чіпляють на шию дзвіночки, щоб заглушити їх, щоб вони не почували втоми. А як би ти схотів! Ах, який би ти був щасливий у великих ясных залах, під згуки лір, лежачи серед квітів, у товаристві паяців та жінок! Не кажи мені, що це неможливо! Хіба наемники не займали вже Регіум і інші фортеці в Італії! Хто тобі заважає? Гамількара немає; народ ненавидить багачів; Їскон нічого не може зробити з боягузами, що оточають його. Але ти, ти сміливий! Вони підкоряться тобі! Наказуй їм! Картагіна наша: берімо її!

— Ні! — сказав Мато, — прокляття Молоха тяжить на мені. Я відчув це в її очах, і тільки-що я побачив у храмі чорного баранця. — Він додав, дивлячись круг себе: — Де вона?

Спендіус зрозумів, що цього придавила якась велика турбота; він не наважився більше балакати.

Позаду них ще куріли дерева; з їх почорнілих гильок падали від часу до часу посеред тарелів обгорілі трупи малп. Пяні вояки хропли

з роззявленими ротами посеред трупів; а ті, що не спали, схиляли голови, засліплені світлом. Втоптаній землі не видно було за червоними калюжами. Слони хитали скривавленими хоботами між кілками своїх загород. У відчинених клунях видно було розкидані лантухи пшениці, а під брамою довгу валку возів, поставлених Варварами; павичі, сидячи на кедрах, розтопирчували свої хвости й починали кричати.

Тим часом нерухомість Мато дивувала Спендіюса; він зблід іще більше й нерухогими очима вдивлявся в щось на обрію, спершись обома ліктями на край тераси. Зігнувшись, Спендіюс знайшов нарешті те, за чим слідкував Мато. Якась золота крапка бігла далеко серед пороху утійського шляху: це було колесо воза, якого тягли два мули; їх тримав за віжки один раб, біжучи коло голоблі. В возі сиділи дві жінки. Гриви мулів стирчали між вухами, по перському способу, під намистом з блакитних перлів. Спендіюс пізнав їх і ледви стримався, щоб не закричати.

Довга мантия тягла по вітру за возом.

II.

Сікка.

Через два дні наємники вийшли з Картагіни. Вони дістали кожний по золотій монеті під умовою, що підуть таборувати під Сіккою, і їм сказали з усякими лестощами:

— Ви спасителі Картагіни! Але ви виснажите її, як що залишитеся тут; вона не зможе тоді нічого вам заплатити. Відійдіть далі! Пізніше Республіка подякує вам за таку уступливість. Ми негайно підвищимо податки; ми все вам виплатимо, і поладнаємо галери, які одвезуть вас на батьківщину!

Вони не знали, що відповідати на стільки промов. Ці люди, звиклі до війни, нудилися сидіти в місті; їх не важко було переконати, і народ зійшов на стіни, щоб бачити, як вони підуть.

Вони пройшли вулицею Хамона і через браму Сірта всуміш: пращники з важко озброєними піхотинцями, старшини з вояками, Люзитанійці з Греками. Вони йшли бадьоро, грюкаючи важкими котурнами. Їхні панцирі були побиті катапультами, а обличчя почорніли від спеки

битв. Хриплі крики виривалися з-між густих борід; розірвані залізні сорочки билися об мечі, і через дірки видно було руки й ноги, сильні, як військові машини. Списи, топори, палиці, футрові шапки й бронзові шеломи, все блищало разом, в однім русі. Вони так переповнили вулиці, що стіни мало не тріснули, і ця величезна маса озброєних вояків кипіла між високими шестиповерховими будинками, вимощеними смолою. Жінки, покривши голови вуалями, мовчки дивились крізь залізні ґрати, як проходили Варвари.

Тераси, форти, стіни зникали під юрбою Картаґінців, вбраних у чорне. Червоні туніки матросів робили криваві плями на цім темнім натовпі, і майже голі діти з блискучою шкірою гомоніли між кольонами й пальмами. Де-котрі з Старших стояли на плятформах веж, і ці особи з довгими бородами, розсіяні де-не-де в задумливій позі, здавалися непотрібними. Здалеку, на тлі неба, вони здавалися непевними, як примари, й нерухомими, як каміння.

Але всі були пригнічені однаковими турботами; всі боялися, що Варвари, побачивши себе такими сильними, схочуть залишитись. Та ті відходили з таким довіррям, що Картаґінці набралися сміливости й змішалися з вояками. Їх засипали присягами, обіймами. Де-які навіть прохали їх не покидати місто, перебільшуючи політику сміливости й лицемірства. Їм кидали

пахощі, квіти й золоті монети. Давали їм амулети від хороб; але перед тим тричі плювали на ці амулети, щоб притягти смерть, або завивали їх у шакалячу шерсть, яка робить серце боязким. Голосно викликали благословенство Мелькарта, а стиха — його прокляття.

Потім потяглася низка обозів, коней, волів та носильників. Хорі стогнали на верблюдах; інші шкандибали, спіраючись на уламок списа. Пяниці несли міхи з вином, ненажери тягли шматки мяса, хліби, овочі, масло в фігових листах, сніг у полотняних мішках. Інші йшли під парасолями, з папугами на плечах. За ними йшли пси, кози, пантери. Жінки лібійської раси, верхи на віслюках, лаялись з Негритянками, які покинули для вояків малькійські люпанари; багато з них годувало дітей, привішених під груди шкіряними пасами. Мули, яких підганяли кінчиками мечів, згинались під вагою наметів. Дуже багато було слуг та носильників води, сухих, жовтих од пропасниць, брудних — шумовиння картагінського плєбсу, яке пристало до Варварів.

Коли вони пройшли, брама зачинилась за ними, але народ не зійшов зо стін; військо хутко розсипалось на всю широчінь пересипу.

Воно поділилось на нерівні частини. Потім зявилися списи, наче високі стеблини трави, потім усе зникло в хмарі куряви; вояки, які оберталися до Картагіни, бачили тільки довгі

стіни з порожніми вирізами вгорі, що відбивались на небі.

Тоді Варвари почули якийсь голосний крик. Вони подумали, що де-хто з них залишився в місті (вони не знали, скільки їх було) і розважався, грабуючи якийсь храм. Вони багато сміялися при цій думці, потім пішли далі.

Їм було весело йти всім разом, як колись, у чистім полі; Греки співали стару пісню мартинів:

— Я обробляю землю й пожинаю моїм списом та моїм мечем; я господарь у хаті! Обеззброєний чоловік падав мені під ноги й зве мене паном та Великим Королем.

Вони гукали, скакали, найвеселіші почали розповідати історії: часи злиднів минули. Підходячи до Тунісу, хтось помітив, що між ними бракувало одного загону балеарських пращників. Без сумніву, вони були недалеко; про них більше не згадували.

Одні пішли ночувати по хатах, інші розташувались по-під стінами, і люди з міста прийшли побалакати з вояками.

Протягом цілої ночі видно було огні, що палали на обрію з боку Картаґіни; ці відблиски тяглись, як велитенські смолоскипи, вздовж нерухомого озера. Ніхто з війська не міг сказати, яке саме свято відбувалось там.

На другий день Варвари пішли через заорані поля. Хутори патриціїв чергувалися з краю

дороги; пальмові ліски були поперерізувані рівчаками; довгими зеленими смугами тяглись оливкові дерева; рожева пара віяла між хатами; позаду підіймалися сині гори. Віяв теплий вітер. Хамелеони лазили по кактусовому листі.

Барвари стримали свій хід.

Вони йшли окремими загонами, або тяглись один далеко за другим. Вони обідали край виноградників. Вони лягали в траві, і з безмежним здивуванням дивились на великі, штучно вигнуті, роги волів, на овечок, вкритих шкірами, щоб захистити вовну, на ріллі, які перехрещувалися, роблячи ромби, на рала, подібні до корабельних якорів, та на гранатові дерева, поливані сільфіюмом. Така родючість землі і ці мудрі винаходи просто засліплювали їх.

Ввечері вони простяглися на шатрах, не розв'язуючи їх, і, засипаючи, повернувши обличчя до зірок, згадували з жалем бенкет Гамількара.

Опівдні на другий день вони спинились на березі річки, серед кущів диких рож. Хутко поскидали свої списи, щити, пояси. Вони милися, кричали, черпали воду шеломами; інші пили, простягшись на животах, серед худоби, з якої падали клунки.

Спендіус, верхи на верблюді, вкраденім у парках Гамількара, побачив здалеку Мато, який, з рукою, підвішеною на грудях, без шелома, схиливши голову, напував свого мула, вдивляю-

чися в водну течію. Він побіг до нього через юрбу, гукаючи:

— Пане! Пане!

Мато ледви подякував йому за привітання. Спендіос не звернув на це уваги і пішов позад нього, поглядаючи стурбовано в бік Картаїни.

Він був сином грецького ретора й кампанійської повії. Він забагатів спочатку, торгуючи жінками; потім, як затопився корабель з усім його добром, він воював проти Риму з кампанійськими чабанами. Його взяли в полон, він утік; його знову впіймали, і він працював у копальнях, задихувався в лазнях, кричав у муках, перейшов через руки багатьох господарів, зазнав усіх знущань. Нарешті, з одчаю, він скочив у море з тріреми, на якій веслував. Матроси Гамількара підхопили його напів мертвого й привезли до Картаїни, у меґарську в'язницю. Але, знаючи, що перебіжчиків мали знову віддати Римлянам, він скористувався зворушенням, щоб втікти з вояками.

Через усю дорогу він їхав коло Мато, приносив йому їсти, помагав йому злазити з мула, а ввечері простеляв килим йому під голову. Врешті Мато помітив ці опікування, та помалу почав і сам балакати.

Він народився в Сиртійській затоці. Він ходив із своїм батьком молитися до храму Амона. Потім він полював слонів в ґарамантських лісах, зрештою вступив на службу Картаїни. Його

зробили старшиною після того, як узяли Дрепанум. Республіка була йому винна четверо коней, двадцять три мірки пшениці та платню грішми за одну зіму. Він боявся богів і бажав умерти на батьківщині.

Спендіус розповідав йому про свої подорожі, про народи й храми, що він бачив; він знав багато ріжних річей: він умів робити постолі, списи, плести сіті, приручати диких звірів, варити рибу.

Іноді він спинявся і хрипло гукав з глибини горла; мул Мато прискорював хід; другі поспішали, щоб догнати його; потім Спендіус розповідав далі, весь час зворушений своїми турботами, і втихомирився тільки під вечір четвертого дня.

Їхали здовж гори один коло другого, праворуч од війська; внизу простягалась рівнина, загублена в парах ночі. Лави вояків ішли під ними, хвилюючися в сутінку. Іноді вони проходили по місцях, освічених місяцем; тоді зірки тремтіли на кінчиках списів, шеломи блищали один мент, потім усе зникало й надходили знову інші. В далечині чути було збужені отари; наче щось без краю ніжне спускалось на землю.

Спендіус підняв голову, напів заплющив очі і вдихав повними грудьми свіжість вітру; він розводив руками й ворушив пальцями, щоб краще відчути насолоду, яка текла по його тілі,

Сподівання помсти повернулось і захопило його. Він притискав руку до рота, щоб стримати ридання, і, майже непритомний від опяніння, він кидав віжки свого верблюда, який ішов довгими рівними кроками. Мато знову був сумний; його ноги звисали аж до землі, і стеблини трави із свистом бились об його котурни.

Тим часом шлях тягся без кінця. В кінці рівнини вони завжди доходили до круглої плятформи, потім спускались у долину, і гори, що заступали обрій, втікали в міру того, як вояки зближались до них. Іноді зявлялась серед дерев якась річка, потім губилася за холмами. Іноді зустрічалась величезна скеля, подібна до корабельного носу або до педесталу якогось зниклого кольоса.

На рівнім віддаленні один від другого зустрічались маленькі чотирьохкутні храми, де зупинялися прочане по дорозі в Сікку. Вони були зачинені, наче домовини. Лібійці сильно грюкали в двері, але ніхто з середини не відповідав їм.

Потім заорані поля почали зустрічатись рідше. Часто попадалися полоси піску, всіяні колючими кущами. Отари баранів тинялися між камінням; за ними доглядала якась жінка, запнута в лиху тканину. Вона втікла з галасом, побачивши між скелями вояцькі списи.

Вони йшли неначе по великому коридору, між двома ланцюгами червонуватих гір; якийсь

огидливий запах вдарив їм у ніс; на горі одного ріжкового дерева вони побачили щось надзвичайне: левина голова висовувалася з листя.

Вони підбігли. Це був лев, привязаний за чотирі лапи до хреста, як злочинець. Велика голова спадала на груди, і дві передніх лапи, напів зникаючи в багатій гриві, були широко розсунуті, наче пташині крила. Ребра виступали на напруженій шкірі; задні ноги, прибиті одна проти другої, трохи підіймалися; і чорна кров, стікаючи між волоссям, зібралася сталактитами на кінці хвоста, який спадав рівно вздовж хреста. Вояки тішились; вони називали його консулом та громадянином Риму і кидали йому камінням у очі, розганяючи мух.

За сто кроків далі вони побачили ще двох потім відразу з'явилася довга лава хрестів з левами. Де-які поздыхали вже так давно, що на дереві залишались тільки рештки їхніх кістяків; інші, вже напів пожегті, скривили свою пащеку в жахливій гримасі; де-які були такі великі, що хрести згиналися під ними, й вони хитались по вітру; а зграї круків безупинно вилися в повітрі. Така була помста картагінських селян, коли вони ловили якогось дикого звіря; цим прикладом вони сподівалися налякати інших. Варвари вже не сміялись, а були дуже здивовані.

— Що це за народ, — міркували вони, — який грається, розпинаючи левів!

Всі вони, особливо ті, що були з Півночі, були якось безпричинно сумні, стурбовані, вже хорі; вони різали собі руки об кактусові колючки; великі москити гули коло їх ушей, й різачка запанувала в війську. Їм хотілося побачити вже Сікку. Вони боялись заблудити і зайти аж у пустелю, країну пісків та жаху. Багато з них не хотіли навіть іти далі; де-які повернулися до Картаґіни.

Нарешті, на сьомий день, після того, як вони довго йшли по-під горою, дорога раптом звернула праворуч; тоді з'явилася смуга стін, покладена на білих скелях. Вони побачили відразу ціле місто; сині, жовті й білі прапори маяли на стінах у червонім світлі вечора. Це були служниці Таніти, які прибігли назустріч чоловікам. Вони стояли лавами здовж кріпости, бючи в бубни, граючи на лірах, і проміння сонця, яке заходило ззаду за нумідійські гори, проходило через струни арф і відбивалось на голих руках. Час од часу музики раптом стихали, й розтинався пронизливий крик, різкий, гнівний, довгий, схожий на гавкання псів, який вони робили, бючи язиком об кути рота. Інші стояли спокійно, спершися на лікті і підпераючи підборіддя руками; вони були більш нерухомі, ніж сфінкси, і вдивлялися великими нерухомими очима в військо, що наближалось до них.

Хоч Сікка була й святим містом, але вона не могла вмістити стільки народу; один лиш

храм з належними до нього будинками займав пів цілого міста. Через це Варвари влаштувалися на рівнині, як їм хотілося; ті, що були дисципліновані — правильними загонами, а інші по народностях або по власній фантазії.

Греки витягли рівнобіжними рядами свої шкіряні куріні; Іберійці збудували колом свої полотняні ятки; Італійці побудували деревляні хатки, а Неґри викопали руками в піску рівчаки, щоб спати в них. Багато, не знаючи де примоститись, вешталися поміж клунками, і вночі лягали на землю в своїх діравих кереах.

Рівнина простягалась круг них, уся оточена горами. Де-не-де пальма схилялася на пісчанім горбі, сосни та дуби росли над проваллями. Іноді дощ після грози, наче довга шаль, звисав з неба, тоді як поле залишалось усюди вкрите блакиттю і спокоєм; потім теплий вітер гонив вихорі куряви; — маленький струмок збігав каскадами з вершини Сікки, де здіймався вгору з золотим дахом на мідяних кольонах, храм Картаґінської Венери, богині цієї країни. Вона неначе сповняла її своєю душею. Цими конвульсіями ґрунту, цими змінами температури та цими грами світла, вона виявляла надзвичайність своєї сили і красу своєї вічної

посмішки. Гори на своїх верхівях мали форму півмісяця; інші були подібні до жіночих грудей, випнувших своє повне лоно, і Варвари почували, крім втоми, ще якесь приємне пригноблення.

Спендіус продав свого верблюда і купив собі раба. Цілий день він спав коло шатра Мато. Часто прокидався, бо йому снилося, що над ним свиснув батіг; тоді, посміхаючись, він проводив рукою по рубцях на своїх ногах, на місці, де довго лежали кайдани; потім він знову засипав.

Мато приймав його товариство; і коли він ішов кудись, Спендіус з довгим мечем при боці йшов за ним, як ліктор; або Мато спірався повільно рукою на його плече, бо Спендіус був малий.

Одного вечора, коли переходили разом через вулиці табору, вони побачили людей, вкритих білими плащами; поміж ними був Нарравас, нумідійський князь. Мато затремтів.

— Давай свій меч! — гукнув він, — я хочу його вбити!

— Пожди! — сказав Спендіус, спиняючи його. Нарравас уже підходив до них.

Він поцілував свої пальці в знак союзу, виправдуючи свій колишній гнів опянінням на бенкеті; потім він довго балакав, лаючи Картагіну, але не сказав, чого прийшов до Варварів.

Чи це, щоб зрадити нам, чи Республіці? —

питав себе Спендіус; а що він хотів використати всі заворушення, то був вдячний Нарравасові за майбутні підступства, в яких він його підозрівав.

Вождь Нумідійців залишився у наємників. Він, здавалося, хотів привязати до себе Мато. Він посилав йому гладких кіз, золотого піску, струсевого пірря. Лібієць, радісно здивований цими ніжностями, не знав що робити: відповідати тим самим, чи сердитись. Але Спендіус заспокоював його, і Мато дозволив рабові правити ним — завжди непевний, нерухомий, не наче під впливом повільної, але смертельної, отрути.

Одного ранку вони пішли всі втрьох полювати левів, і Нарравас сховав ножа в своїй кереї. Спендіус увесь час ішов позад нього, так що Нумідійцеві ні разу не довелось витягти ножа.

Другого разу Нарравас завів їх дуже далеко, аж до кордонів свого королівства. Вони зайшли в узьке міжгірря; Нарравас посміхнувся, кажучи, що він згубив шлях; Спендіус знайшов його.

Але найчастіше Мато, сумний, як авгур, ішов, як тільки сходило сонце, вештатись по полях. Він лягав на піску й залишався там нерухомий аж до вечора.

Він радився зо всіма віщунами війська, з тими що дивляться на рух змії, з тими, що читають у зірках, з тими, що дмуть на попіл

покійника. Він ковтав смолу, окріп і гадючий яд, який охолоджує серце; неґритянські жінки, співаючи варварські слова при світлі місяця, кололи йому шкіру на лобі золотими ножами; він навантажував себе намистами та амулетами; він викликав Ваала, Хамона, Молоха, сім Кабірів, Таніту й грецьку Венеру. Він вирізув якесь імя на мідяній дощечці й закопав її в пісок на порозі свого намету. Спендіус чув, як він стогнав і балакав сам із собою.

Одної ночі він зайшов до середини. Мато, голий, як труп, лежав горілиць на левиній шкірі, закривши обличчя руками; підвішена лямпа освітлювала зброю, почеплену над його головою на дрючку, на якому тримався намет.

— Ти мучишся? — спитав його раб. — Чого тобі треба? скажи мені! — І він струснув його за плечі, кличучи його кілька разів: — Пане! пане!

Нарешті Мато підняв на нього свої великі стурбовані очі.

— Слухай, — сказав він, прикладаючи пальця до уст. — Це божий гнів! дочка Гамількара переслідує мене! Я боюся її, Спендіусе! — Він притулився до його грудей, наче дитина, перелякана якоюсь примарою. — Говори до мене! я хорий! я хочу видужати! Я все пробував! Але ти, ти знавш може якихось сильніших богів або якісь непереможні чари?

— Навіщо? — спитав Спендіус.

Він відповів, бючи себе кулаками у голову:
— Щоб звільнити мене від неї!

Потім він почав балакати, неначе сам до себе:

— Я без сумніву жертва якогось дарунку, який вона пообіцяла богам... Вона привязала мене до себе незримим ланцюгом. Я йду, коли вона того хоче. Я зупиняюсь, коли вона спочиває! Її очі палять мене, я чую її голос. Вона є скрізь круг мене, вона в мені самім. Мені здається, що вона стала моєю душею! А тим часом між нами простягаються наче незримі хвили безмежного океану! Вона далека й неприступна! Проміні її краси творять круг неї хмару світла, і иноді мені здається, що я її ніколи й не бачив... що вона не існує... що все це тільки сон!

Так плакав Мато в темряві; Варвари спали. Дивлячись на нього, Спендіус згадував тих хлопчаків з золотими вазами в руках, які благали його колись, коли він водив через місто свою юрбу повій; зворушений, він сказав:

— Будь сильний, о господарю мій! Поклич свою волю і не благай більше богів, бо вони не обертаються на крики людей! Ти плачеш, як боягуз! Чи тобі не соромно терпіти стільки від якоїсь жінки!

— Хіба-ж я дитина? — сказав Мато. — Чи ти гадаєш, що мене ще зворушують їхні обличчя та їхні пісні? У нас у Дрепанумі вони замітають стайні. Я мав їх посеред битви, під сволоками,

які рушилися тоді, як іще тремтіла катапульта!...
Але ця, Спендіюсе, оця!...

Раб перебив його слова:

— Як би вона не була дочкою Гамількара...

— Ні! — гукнув Мато. — Вона нічим не подібна до інших людських дочок! Ти-ж бачив її великі очі під чорними бровами, як два сонця під арками побіди? Пригадай собі: коли вона з'явилась, усі смолоскипи поблідли. Між діамантами її намиста блищали голі місця грудей; вона принесла з собою пах храму, і щось солодше за вино й страшніше за смерть походило від цілого її ества. Але вона йшла, а потім вона спинилась.

Він замовк, схиливши голову, з нерухожим поглядом.

— Але я хочу її! мені її треба! я вміраю від того! При самій думці стиснути її в моїх руках радісне божевілля захоплює мене, а тим часом я її ненавижу, Спендіюсе! Я хотів би побити її! Що робити? Я маю бажання продатися, щоб бути її рабом. Ти був ним, ти! Ти міг бачити її! розповідай же мені про неї! Правда, вона сходить що-ночи на терасу свого палацу? О, каміння мусить тремтіти під її сандаліями, а зорі схилитися, щоб дивитись на неї!

Він упав на ліжку, схвильований, стогнучи, як поранений віл.

Потім Мато заспівав:

— Він гнався в лісі за жіночим страхови-

щем, якого хвіст хвилювався в мертвих листях, як срібний струмок.

І тягнучи пісню, він наслідував голос Салямбо, а двома руками наче грав легенько на струнах ліри.

Він відповідав тими самими словами на всі запитання Спендіюса; цілі ночі проходили в цих стогонах та скаргах.

Мато хотів одурманитись вином. Після оп'яніння він став іще смутніший. Він спробував розважити себе грою в кости, і згубив одну по другій всі дощечки свого намиста. Він ходив до служниць богині; але зійшов з гори, ридаючи, як ті, що повертаються з похорону. Спендіюсь навпаки, ставав усе сміливіший та веселіший. Він казав у шинках промови до вояків. Він лагодив старі панцирі. Він жонґлював ножами, він ходив у степ збирати трави для хорих. Він був веселий, дотепний, повний винаходів та розмов; Варвари звикали до його послуг; цим він силував любити себе.

Тим часом вони чекали посланця з Картаґіни, який мав привезти їм на мулах кошики, повні золота; і, починаючи знову старі розрахунки, вони рисували пальцями на піску різні цифри. Кожний влаштовував своє життя наперед; вони матимуть хати, рабів, землю; інші хотіли закопати свій скарб або пустити його в торгівлю. Але в цім безробітті вони нудилися; були вічні сварки між кінними та піхотинцями, між

Греками та Варварами, і ввесь час вони були одурманені гострими жіночими голосами.

Кожного дня приходили отари майже голих людей, з травою на голові, для захисту від сонця; вони повтікали з Картагіни, бо були винні гроші багатим, і за це примушені обробляти їхні землі. Приходили Лібійці, селяне, зруйновані податками, засуджені злочинці. Потім орда купців, продавці вина й олії: люті, що їм не заплачено, вони обвинувачували Республіку; Спендіус промовляв проти неї. Хутко зменшились харчі. Радилися, чи не піти усім на Картагіну та покликати Римлян.

Одного вечора, підчас вечері, вони почули важкі й дзвінки згуки, які зближались, і здалеку зявилося щось червоне.

Це були великі пурпурні ноші, прикрашені на кутках букетами з струсового пірря. Кришталеві ланцюжки та перлові намиста билися об її спушену завісу. За ними йшли верблюди, хитаючи великими дзвінками, привішеними їм на грудях, а круг них їхали кінні вояки в золотих сітках од плечей до ніг.

Вони спинились за сто кроків від табору, щоб витягти з скриньок, що їх мали за сідлами, свої круглі щити, мечі та шеломи, зроблені

беотійським способом. Де-котрі залишилися при верблюдах; інші пішли знову вперед. Нарешті з'явилась відзнака Республіки, тоб-то палиці синього дерева, які закінчувались конячою головою або сосновими шишками. Варвари всі встали, плескаючи в долоні; жінки побігли до вартових з Левіону й цілували їм ноги.

Ноші посувались наперед на плечах дванадцяти Неґрів, які посувалися рівно маленькими хуткими кроками. Вони йшли то в один бік, то в другий, затруднені шнурками від шатер, худобою, що вешталась по табору, та триніжками, на яких висіли казани з мясом. Іноді груба рука, навантажена перстнями, напів відхиляла завісу; хтось лаявся хрипким голосом; тоді носильники спинялись, потім ішли іншим шляхом через табор.

Завіса на ношах відхилилась, і на широких подушках завидніла людська голова, спокійна й груба; брови, наче зроблені з чорного дерева, зливались в одну лінію; золоті нитки блищали в кучерявім волоссі, а обличчя було таке бліде, що здавалось всипаним мармуровим порохом. Остання частина тіла зникала під покривалами, яких було повно в ношах.

Вояки пізнали в цій людині вождя Ганнона, того, що своєю повільністю спричинився до поразки на Еґатських островах; а що до його перемоги над Лібійцями при Гекатомполі, то Варвари гадали, що він поводився там милосердно

тільки через свою жадобу, бо продав на свою користь усіх полонених, хоч і повідомив Республіку про їхню смерть.

Вишукавши місце, зручне, щоб звідти промовляти до вояків, він кивнув рукою; ноші зупинились, і Ганнон, спіраючись на двох рабів, похитуючись, зійшов на землю.

Він був узутий у черевики з чорної вовни, всипані срібними півмісяцями. Його ноги були обмотані стрічками, як у мумії, і тіло виступало поміж биндами. Його живіт витискався з-під червоної сорочки, яка спускалась аж по стегна; складки шиї спадали йому на груди, як у вола, його туніка, розмальована квітами, репалась під руками; на ньому був іще шарф, пояс і широка чорна керея з подвійними підв'язаними рукавами. Велика кількість його одягів, велике намисто синього каміню, золоті шпильки та важкі серги робили його вигляд ще огиднішим; він був схожий на великого ідола, вирубаного з одної камінюки, бо біла проказа, розповсюджена по всім його тілі, давала йому вигляд мертвого предмету. Його ніс, зігнутий, як яструбиний дзьоб, дуже поширювався при втягуванні повітря, і його маленькі очі із зліпленими віями, блищали твердим і мертвим світлом. Він тримав у руці кактусову палічку, щоб чухати собі нею спину.

Нарешті два передні вояки затрубили в срібні роги; галас стих і Ганнон почав промову.

Він почав з похвали богам та Республіці; Варвари повинні були радіти, що послужили їй.

Але не треба бути такими вибагливими, бо прийшли важкі часи — „а коли господарь має тільки три оливи, то хіба не справедливо, щоб він залишив дві для себе?“

Так старий вождь пересипував свою промову приповідками та притчами, увесь час киваючи головою, шукаючи якоїсь підтримки.

Він говорив по-пунійськи, а ті, що оточували його (найжвавіші, що поприбігали без зброї), були Кампанійці, Іалійці та Греки, так що ніхто з усієї юрби не розумів його. Ганнон помітив це, спинився, і переступав з одної ноги на другу, міркуючи.

Йому спало на думку покликати старшин; цей наказ оголошено негайно по-грецьки: від часів Ксантіпи та мова служила в картагінським війську для командування.

Сторожа розігнала батогамми натовп вояків; і хутко прийшли старшини спартійських фаланг та начальники варварських когорт, з відзнаками свого степіня та гербом своєї нації.

Надійшла ніч. Великий галас стояв у долині; де-не-де горіли вогні, вояки питались один в одного: „Що там діється? і чому вождь не роздає грошей?“

Він розповідав старшинам про безкраї тяготи Республіки. Її скарбниця була порожня.

Податок Римлян тяжив на ній. „Ми не знаємо, що вже й робити!... Бідна Республіка!“

Від часу до часу він потирав руки або ноги своєю кактусовою палічкою, або пив із срібного келиха, який йому подавав раб, свій лік, зроблений з ласочкиного попелу та спаржі, звареної в оцті; потім він витирив уста червоною хусткою й починав знову:

— Те, що коштувало один срібний сікль, коштує тепер три золотих секелі, і поля не дають нічого, бо їх закинули підчас війни! Наші лови пурпуру майже згублено, навіть перли дорожчать неймовірно! Насилу вистарчає нам пахощів для служби богам. Я вже й не балакаю про їжу, це просто нещастя! Нам бракує пряностей, бо не маємо галер, і дуже важко тепер дістати сільфіюму через повстання на сіренським кордоні. Сицилія, де можна було діставати стільки рабів, для нас тепер зачинена! Ще вчора за одного купельника та чотирьох служок для кухні я дав більше грошей, ніж колись за двох слонів!

Він розгорнув довгий аркуш папіруса і прочитав, не проминаючи ні одної цифри, всі витрати Республіки: на відбудування храмів, на брукування вулиць, на будову кораблів, на коралеві лови, на побільшення Сисіт, та на машини до копалень в кантабрійському краї.

Але старшини вміли по-пунійському не більше за вояків, хоч наємники й віталися на цій мові. До варварського війська приділяли звичайно

кількох картагінських старшин за перекладачів; після війни вони поховались, боячися помсти, і Ганнон забувся взяти їх з собою; до того ще й його занадто глухий голос губився по вітру.

Греки, затягнуті в свої залізні пояси, нашо-рошували вуха, силкуючись хоч відгадати слова тоді, коли гірняки, вкриті футрами, як ведмеді, дивились на нього недовірливо, та позіхали, спершись на свої палиці з мідяними гвіздками. Неуважні Галійці реготались, хитаючи своїми високими зачісками, а люди з пустелі слухали нерухомо, завинені в свої одяги з сірого полотна; інші підходили ззаду; вартові, під натиском юрби, похитувались на своїх конях, Неґри тримали в руках палаючі соснові віти, а грубий Картагінець продовжував далі свою промову, стоячи на зеленім підвищенні.

Тим часом Варварів брала нетерплячка, підіймалось бурмотіння, кожний говорив своє. Ганнон вимахував своєю палічкою; ті, що хотіли зацитькати інших, кричали ще дужче, і цим побільшували тільки галас.

Раптом якийсь чоловік, слабуватий на вигляд, скочив під ноги Ганнона. Вихопивши ріг із рук одного вартового, Спендіус (бо це був він) оголосив, що він має сказати щось важне. На цю заяву, яка зараз же рознеслась на пяти ріжних мовах — грецькій латинській, галійській, лібійській та балеарській — старшини, напів сміючись, напів збентежені, відповіли:

— Кажи! кажи!

Спендіус вагався, тремтів; нарешті, звертаючись до Лібійців, яких було найбільше, він сказав їм:

— Ви всі чули жахливі погрози цього чоловіка!

Ганнон мовчав, значить він не розумів лібійської мови; щоб продовжити досвід, Спендіус повторив ту саму фразу на інших варварських мовах.

Вони здивовано переглянулись; потім усі, неначе по якійсь мовчазній змові, гадаючи може й справді, що чули, схилили голови на знак підтвердження.

Тоді Спендіус почав запальним голосом:

— Він сказав спочатку, що всі боги інших народів, це тільки сон перед богами Картаґіни! Він назвав вас злодіями, боягузами, брехунами, псами та сукиними синами! Без вас Республіка (гін сказав це!) не була-б змушена платити данину Римлянам; і вашою розпустою ви залишили її без парфумів, без пахоців, без рабів і без сільфіюму, бо випорозумілися з бродячими народами на сіренським кордоні! Але винуватців буде покарано! Він перечитав список їхніх мук, вони працюватимуть при брукуванні вулиць, при ладуванні кораблів, при влаштуванні Сисіт, а інших пошлють до копалень в Кантабрії!

Спендіус переказав ті-ж самі речі Галійцям, Грекам, Кампанійцям, Балкарцям. Пізнаючи ба-

гато імен і слів, які вони чули від Ганнона, наємники були переконані, що Спендіус точно переказував промову вождя. Де-які кричали йому: — Ти брешеш! — але їхні голоси губились в галасі решти; Спендіус додав: — Хіба ви не бачите, що він полишив за табором багато своєї кінноти? На перший знак вона набіжить і всіх вас повбиває.

Барвари обернулися в той бік, і коли натовп посунувся, вони побачили, як виступало поперед нього з повільністю примари якесь людське єство, зовсім зігнуте, худе, цілковито голе й оповите аж по пояс у довге волосся, перемішане з сухим листям, порохом та тернами. До його стану та ніг попричіплювалися соломинки, шматки полотна; його вяла й землиста шкіра спадала з покручених членів, наче лахміття на всохлих вітах; його руки тремтіли в постійних корчах, і воно йшло, спіраючись на оливкову палицю.

Воно підійшло до Неґрів, які тримали смолоскипи. Якийсь божевільний регіт відкрив його бліді ясна: його великі перелякані очі дивились на Барварів, що стояли довкола нього.

Скрикнувши з жахом, воно скочило на них, і ховаючись за їхніми тілами бурмотіло: „Ось вони! ось вони!“ І показував на вартових вождя, нерухомих у своїх блискучих панцирях. Їхні коні пирскали, засліплені світлом смолоскипів: вони искрились у темряві: людська потвора корчилася й ревла:

— Вони повбивали їх!

При цих словах, які він кричав по-балеарськи, Балеарці прибігли і впізнали його; не відповідаючи їм, він повторяв:

— Там, забиті, всі, всі!! Розчавлені, як виноград! Гарні юнаки! Працники! мої товариші, ваші!

Йому дали напитися вина, й він заплакав; потім він почав розповідати.

Спендіус насилу стримував свою радість, виясняючи Грекам та Лібійцям жахливі речі, про які розповідав Зарксас; йому аж не вірилось, так вони прийшли впору. Балеарці блідли, довідуючися, як згинули їхні товариші.

Це був загін з трьох сот працників, що приїхали напередодні і в той день запізно прокинулись. Коли вони прийшли до площі Хамона, Варвари вже пішли, і вони залишились без захисту, бо їхні глиняні кулі були на верблюдах, разом з іншими пакунками. Їх пустили зайти в вулицю Сатеб, до дубової брами обкованої міддю; тоді народ, одним рухом притиснув їх.

І дійсно, вояки пригадували собі якийсь голосний крик; Спендіус, що їхав попереду, не чув його.

Потім трупи було положено в руки богів-Патеків, які стоять круг храму Хамона. Їх обвинувачували в усіх злочинах наємників: їхню ненажерливість, злодійства, блюзнірство, призирство та вбивство риб у садку Салямбо. Їхні

тіла обезчещено; жерці спалили їхнє волосся, щоб збентежити їхні душі, порозвішували шматками у торговців мясом; де-які навіть кусали їх, а ввечері, на закінчення, позапалювали огні на перехрестях.

Ось які були ті огні, що блищали здалеку на озері. Але що вже кілька домів почали горіти, все що позалишалось від трупів та помираючих, хутко повикидувано через стіни; до слідуєчого дня Зарксас ховався в очеретах на березі озера; потім він вештався по полях, шукаючи війська по слідах у куряві. Ранком він ховався в печерах, а ввечері йшов далі, з кривавими ранами, знесилений, слабкий, годуючись корінцями та бруньками з дерев; врешті, одного дня, він побачив списи на обрію й пішов за ними, бо його розум був захитаний переляком та бідуванням.

Обурення вояків, стримуване, поки він балакав, вибухло, як буря; вони хотіли повбивати вартових разом із вождем. Інші перешкодили цьому, кажучи, що треба ще послухати його, щоб хоч знати, чи їм заплатять. Тоді всі почали гукати: „Наші гроші!“ Ганнон відповів, що він привіз їх.

Варвари побігли на край табору й винесли пакунки на середину. Не чекаючи рабів, вони дуже хутко порозв'язували кошики; вони знайшли там убрання, губки, гребінці, щітки, парфуми та палічки антімоніюму для фарбування

очей, — все це належало вартовим, багатим людям, звиклим до таких розкошів. Потім вони знайшли на верблюді велику бронзову миску: це було для вождя, щоб купатися підчас подорожі, бо він передбачив усе, навіть віз із собою в клітках ласочок, яких треба було палити живими для його ліку. А тому, що хвороба силувала його багато їсти, там було ще багато їжі, вин, розсолів, мяса, риби в меду, маленьких глечиків з Каммаґени, топлене гусяче сало, прикрите снігом та порубаною соломою. Чим більш відчиняли кошиків, тим більш з'являлося харчів, і сміх підіймався навкруги, наче хвилі, що б'ються одна об другу.

Що-ж до платні наємникам то вона наповнювала приблизно два кошики; в одному з них видко було навіть ті круглі шматочки шкіри, що їх вживала іноді Республіка замість грошей. Варвари, здавалося, були дуже здивовані, і Ганнон заявив їм, що Старші не мали часу перевірити їхні рахунки, дуже заплутані. А поки що їм посилали оце.

Тоді Варвари все поперекидали, все позмішували: мули, слуги, ноші, харчі, пакунки. Вояки хапали гроші й кидали ними в Ганнона. Насилу зміг він вилізти на осла; він тікав, вчепившись за гриву, кричав, плакав, хитаючись, накликаючи на військо прокляття всіх богів. Його широке перлове намисто підскакувало аж до ушей. Він тримав зубами свою занадто довгу

керею, що тяглася по землі; Варвари гукали йому здалеку: — „Іди геть, боягузе! кнур! викидок Молоха! хай тобі боком вилізе твоє золото й твоя чума! хутчій! хутчій!“

Почот в безладді скакав побіч нього.

Але гнів Варварів не втих. Вони згадали, що чимало з них, пішовши до Картагіни, не вернулись звідти; їх убито, без сумніву. Стільки несправедливости, це було вже занадто. І вони почали стягати шатра, складати кереї загнздувати коней; кожний узяв свій шолом і меч, в одну мить усе було готове. Ті, що не мали зброї, побігли до лісу, щоб вирізати собі хоч палиці.

Починався вже день; люди з Сікки прокидалися й на вулицях почався рух. „Вони йдуть до Картагіни,“ — гадали прочане, й ця чутка хутко рознеслась по околиці.

З кожної стежки, з кожного узгірря напливали люди. Чабани збігали з гір.

Потім, як Варвари пішли вже, Спендіус обіхав долину на пунійським жеребці, разом із своїм рабом, який вів третього коня.

Тільки один намет залишився. Спендіус увійшов до нього.

— Вставай, пане, прокинься! ми відходимо!

— Куди-ж ви йдете? — спитав Мато.

— До Картагіни!

Мато скочив на коня, якого раб тримав коло дверей.

III.

Салямбо.

Місяць сходив над хвилями, і в місті, ще вкритім темрявою, блищали світлі цятки, білі плями: голобля колесниці в чиемусь дворі, шматок рядна, риг стіни, золоте намисто на грудях бога. Шкляні кулі на дахах храмів сяяли, наче великі діаманти. Ріжні руїни, купи чорної землі, садки здавались у темряві ще чорнішими, а внизу Мальки сіті рибалок простягались од дому до дому, як розпростані крила величезного кажана. Не чути було скрипу гідравлічних колес, що піднімали воду на останній поверх палацу; посеред терас тихо спочивали верблюди, лежачи на животі, як струси. Вартові спали на вулицях проти порогів будинків; тінь кольосів простягалась на порожніх місцях; иноді в далечині дим якоїсь ще незгаслої жертви виривався з бронзового димаря, і важкий вітер приносив разом з пахощами парфумів дух моря та стін, зогрітих сонцем. Круг Картаїни розлягались нерухомі води, бо місяць світив одночасно і на затоку, оточену горами, й на Туніське озеро, а ще далі, під

катакомбами, великий солоний лиман виблискував, як шматок срібла. Небосхил спадав на обрію з одного боку в безмежні рівнини, а з другого в імлу моря, а на вершині Акрополя пірамідальні кипариси, що оточували храм Ешмуна, хиталися й бурмотіли щось разом з рівнобіжними хвилями, які поволі билися вздовж молу, під фортами.

Салямбо вийшла на терасу свого палацу, підтримувана рабинею, що несла палаюче вугілля на залізнім блюді.

На середині тераси стояло маленьке ліжко з слонової кости, вкрите рисячими шкірами та подушками з пір'я папуги, віщої птиці, присвяченої богам, а в чотирьох кутах стояли довгі посудини, повні пахощів, ялівцю, цинамону та мірри. Рабиня запалила пахощі, Салямбо подивилась на полярну зірку; вона вклонилась поволі чотирьом точкам неба і стала навколішки на підлозі, на блакитнім піску, всіянім золотими зірками, — як небо. Притиснувши лікті до боків, простягнувши руки, розчинивши долоні, закинувши голову під промінням місяця, вона промовляла:

— О Раббетна!... Баалет!... Таніт! — і її голос тягся жалібно, наче кликав когось. — Анаїтіс! Астарто! Дерсето! Асторет! Міліта! Атара! Елісса! Тірата! Схованими символами, — згучними співами, — зморшками землі, — вічним мовчанням і вічною родючістю, — пані темного

моря й блакитних просторів, о, Царице вохкості, слава тобі!

Вона похитнулась усим своїм тілом двічі чи тричі, потім впала обличчям у порох, витягнувши руки.

Рабиня хутенько підняла її, бо ритуали наказували, щоб хтось підняв молящого; цим йому неначе означалося, що боги прийняли його прохання, і мамка Саямбо ніколи не забувала виконати цей святий обов'язок.

Купці з Іетулії Даритійської привели її до Картаїни, як вона була ще зовсім маленькою, і по визволенню вона не схотіла покинути своїх господарів, на що й вказувала велика дірка в її правім усі. Ріжнобарвна спідниця стискувала її стегна, спускаючись нижче литок на яких надіто було два олив'яні круги.

Її трохи плескاته обличчя було жовтіше, ніж її туніка. Дуже довгі срібні шпильки було понатикувано в волосся, а в носі вона мала камінчик коралю; вона стояла біля ліжка, рівна, як статуя, із спущеними віями.

Саямбо підійшла до краю тераси. Одну хвилинку її очі бігали по обр'ю, потім спустилися на сонне місто; вона зітхнула, і цей рух, піднявши груди, захвилював довгу білу сорочку без заціпки й без пояса, в яку вона була вбрана. Її сандалі, з загнутими кінцями, зникли під купою емеродів, і її розпущене волосся сповнювало собою червону нитяну сітку.

Вона підвела голову, щоб подивитись на місяць, і, мішаючи свої слова з уривками гимну, заговорила тихо:

— Як легко ти крутишся, підтримана не-
вловимим етером! Він треться об тебе, і рух
твій дає нам вітри і родючі роси. В міру того,
як ти наростаєш або зменшуєшся, витягуються
або скорочуються очі котів та плями пантер.
Жінки вигукують твоє ім'я в болях родів! Ти
уплоднюєш птичі яйця! Ти веселиш вино! Ти
розкладаєш трупи! Ти твориш перли на дні моря!

— І всі початки, о богине, виходять з тем-
них глибин твоєї вохкості.

— Коли ти з'являючись, на землю сходить
спокій, квіти зачинаються, хвилі морські вгва-
ють, стомлені люди простягаються на землі, і
цілий світ, із своїми горами й океанами вди-
вляється в твоє обличчя, як у дзеркало. Ти
біла, ніжна, ясна, несплямowana, помічна, чиста,
спокійна.

Півмісяць стояв у той час між двома вер-
хівями гори Теплих Вод, з другого боку за-
токи. Під ним була маленька зірка, а круг
нього біде коло. Салямбо казала далі:

— Але ти жахлива господиня! Ти твориш
різні почвари, страшні примари, жахливі сни,
твої очі поїдають каміння з будівель, і малпи
слабнуть кожного разу, як ти молодшаєш.

— Куди-ж ідеш ти? Навіщо міняєш ти по-
стійно свій вигляд? Раз тонка і зігнута, ти

біжиш у просторах, наче човен без стерна, або стоїш серед зірок, як пастух, що стереже свою череду. Блискуча і кругла, ти пливеш над верхівями гір, як колесо колесниці.

— О, Таніт! ти любиш мене, правда? Я стільки дивилась на тебе! Але-ж ні! ти біжиш у своїй блакиті, а я лишаюсь на нерухомій землі.

— Танаах, візьми свою арфу та заграй мені потихеньку на срібній струні, бо серце моє сумує!...

Рабиня підняла арфу з чорного дерева, вищу за себе, в формі дельти; вона сперла її об кришталеву кулю й почала грати обома руками.

Згуки, глухі та раптові, потекли, як гудіння бджоли, стаючи все голоснішими та голоснішими, й зливаючись у північній тиші із скаргами хвиль та шамотінням великих дерев на вершині Акрополя.

— Годі! — сказала Салямбо.

— Що з тобою, пані? Вітрець, хмаринка — все тебе турбує й лякає.

— Не знаю, — відповіла Салямбо.

— Ти втомлюєш себе занадто довгими молитвами!

— О, Танаах, я хотіла-б розійтися в них як квітка у вині!

— Може це пахощі так впливають на тебе?

— Ні! в добрих пахощах дух богів!

Тоді рабиня почала говорити їй про батька.

Гадали, що він поїхав у країну бурштинів по-за кольони Малькарта.

— Але, як що він не повернеться, — казала вона, — треба буде тобі все-таки вибрати собі дружину з-поміж синів Старших, бо така була його воля, і тоді твій смуток піде геть в обіймах чоловіка.

— Чому-ж? — спитала Салямбо. Всі, кого вона бачила досі, жахали її своїм звірячим сміхом та брутальним виглядом.

— Іноді, Танаах, з глибини моєї істоти виривається неначе якесь гаряче дихання, важче, ніж вульканова пара. Якісь голоси кличуть мене, я вміраю; а потім щось приємне розливається по моїм тілі з голови до ніг... якісь пестоці обхоплюють мене, і я почуваю себе роздавленою, неначе в обіймах одного з богів. О! я хотіла-б згубитись у нічній темряві в струмкових хвилях, у соку дерев, вийти з мого тіла, зробитись лиш диханням, тільки промінням, і йти, підійматись до тебе, о Мати!

Вона вигнулась і підняла руки, як тільки могла високо, бліда й легка, як місяць, у своїй довгій одежі. Потім, задихаючись, вона впала на ліжку; але Танаах наділа їй на шию намисто з бурштинів та дельфінячих зубів, які відганяють злих духів, і Салямбо сказала майже нечутним голосом:

— Піди, приведи мені Шагабаріма.

Її батько не хотів, щоб вона вступила до

школи жриць, не дозволив навіть вчити її народного культу Таніти. Він готував її до якогось шлюбу, корисного для його політики; таким чином Салямбо жила самотно в цім палаці; її мати померла вже давно.

Вона виросла серед постів та очищень, завжди в гарнім та поважнім оточенні; тіло її все було намащене пахощами, душа повна молитвами. Ніколи ще вона не коштувала вина, не їла мяса, не торкалась до нечистої звірини, не входила в хату, де був покійник.

Вона не знала непристойних символів віри, бо кожний бог виявлявся в ріжних формах, часто протилежні культу мали той самий принцип, і Салямбо почитувала богиню в її небесній уяві. Планета мала на дівчину якийсь дивний вплив; коли місяць щербився, Салямбо слабла. Вона томилася цілий день, і оживала ввечері. Вона мало не вмерла підчас одного затміння місяця.

Але заздрісна Раббет мстилась за цю не принесену їй у жертву непорочність і мучила Салямбо своїми впливами, які були тим сильніші, що були непевні, і розпливались у вірі, яка породила їх.

Вічно дочка Гамількара турбувалася Танітою. Вона довідалася про її подорожі, пригоди і всі її імена, хоч і не розуміла всіх їх значінь. Щоб збагнути глибину її догми, вона хотіла побачити в найтаємнішій частині храму стару подобу богині з чудовим плащем, від якого

залежала доля Картагіни. Ідея бога не була ясно відділена від його подоби, і тримати або навіть тільки бачити його образ — це значило дістати частину його сили, ба навіть бути сильнішим за нього.

Салямбо обернулась. Вона впізнала голос золотих дзвіночків, що прикрашували одяг Шагабаріма.

Він зійшов по сходах і спинився на краю тераси, схрестивши руки.

Його запалі очі блищали, як лампи в гробниці; його довге сухе тіло хиталось у полотняній сукні, обтяженій дзвіночками та смарагдовими кульками. Він мав слабі руки й ноги, продовгасту голову з гострим підборіддям; його шкіра здавалась холодною, а жовте обличчя, всіяне глибокими зморшками, наче застигло в вічному бажанні й смутку.

Це був великий жрець Таніти, він виховав Салямбо.

— Говори! — сказав він, — чого ти хочеш?

— Я сподівалась... ти майже пообіцяв мені... — Вона спинилась від схвилювання, потім спитала раптом: — За що ти нехтуєш мною? Хіба я забула щось із обрядів? Ти мій учитель, ти казав мені, що ніхто краще від мене не знав богині; але єсть речі, про які ти не хочеш балакати. Чи це правда, отче?

Шагабарім згадав наказ Гамількара й відповів:

— Ні, я більш нічого не можу навчити тебе!

— Дух спонукує мене любити її, — продовжувала вона. — Я ходила по сходах Ешмуна, бога планет і розуму; я спала під золотим оливковим деревом Мелькарта, оборонця тирійських кольоній; я відчиняла двері Ваала Хамона, просвітителя й плодотворця; я приносила жертви підземним Кабірам, богам лісів, вітрів, річок та гір; але всі вони занадто далекі; занадто високі, їх занадто важко відчутти, ти розумієш? Тоді як вона, вона зіллялась із моїм життям, вона заповнює мою душу, і я тремчу від внутрішніх поривів, неначе вона хоче вискочити, втікти від мене. Мені здається, що я ось-ось маю почути її голос, побачити її обличчя, якісь блискавки засліплюють мене, потім я знову впадаю в темряву.

Шагабарім мовчав. Вона благала його поглядом.

Нарешті, він рухом наказав рабині вийти, бо вона не була з ханаанської раси. Танаах зникла, і Шагабарім почав, піднявши одну руку вгору:

— Перед богами існувала тільки темрява, віяв подих, важкий і непевний, як свідомість людини в-ві сні. Він згуск, породив Бажання і Хмару, і з Бажання і Хмари з'явилась первісна Матерія. Це була вода — брудна, чорна, холодна, глибока. В ній ховались бездушні почвари, непевні частини прийдешніх форм, які намальовано на стінах храмів.

— Потім Матерія згускла. Вона перетворилася в яйце. Яйце тріснуло. З одної половини зробилась земля, з другої небо. З'явилося сонце, місяць, вітри, хмари; серед вибухів грому з'явилися розумні тварини. Тоді Ешмун розгорнувся в зоряній області, Хамон засяяв на сонці, Малькарт посунув його своїми руками за Гадес, Кабіри спустились у нетрі вульканів, і Раббетна, наче кормилиця, схилилась над світом, посилаючи своє світло, як молоко, і свою ніч, як керею.

— А потім? — спитала Салямбо.

Він розповів їй таємницю походження світа, щоб розважити її вищими думками, але бажання дівчини знову запалало після його останніх слів, і Шагабарім додав:

— Вона посилає любов людям і править нею.

— Любов людям!... — повторила мрійливо Салямбо.

— Вона в душою Картаїни, — продовжував жрець, — і хоч вона пробуває всюди, але живе тут, під священною кереєю.

— О, отче! — сказала Салямбо, — я побачу її, правда, ти поведеш мене до неї! Я давно вже томлюся, я так хочу побачити її. Пожалій мене, допоможи, ходім!

Він відштовхнув її сильним і погордливим рухом.

— Ніколи! Хіба ти не знаєш, що від цього вмірають? Ваали-гермафродіти відкриваються тільки нам, чоловікам по розуму, жінкам по

слабости. Твоє бажання злочинне; задоволь-
нися знанням, яке ти вже маєш!

Вона впала на коліна, поклала два пальці
на вуха на знак покаяння; вона ридала, пригні-
чена словами жерця, повна гніву проти нього,
жаху й приниження. Шагабарім стояв, холод-
ніший, ніж каміння тераси. Він дивився на неї,
що тремтіла коло його ніг; він почував якісь
радощі, бачучи, як вона терпить для його бо-
жества, якого й він сам не міг цілком збагнути.
Вже співали птахи, подув холодний вітер, легкі
хмаринки бігли по зблідлому небі.

Зненацька він помітив на обрії, за Тунісом,
неначе легкий туман, що тягся по землі, туман
перетворився у велику завісу з сірого пороху,
і в клубках цього пороху з'явилися голови вер-
блюдів, списи, щити.

Військо Варварів ішло на Картагину.

IV.

Під стінами Картагіни.

Селяне поспішали до міста, верхи на ослах або пішки, бліді, задихані, божевільні від страху.

Вони тікали од війська, яке в три дні прийшло з Сікки до Картагіни, щоб усе знищити.

Зачинили браму. Майже зараз-же прийшли Варвари, які спинились посеред пересипу, на березі озера.

Спочатку вони не виявляли ніяких ворожих намірів. Де-які підходили з пальмовим гиллям у руках. Їх прийняли стрілами — такий був страх перед Варварами. Вранці і при заході сонця якісь люди вешталися здовж стін. Найчастіше з'являвся малий чоловік, щільно запнутий кереєю, з низько спущеним наличником. Цілими годинами він дивився на водопровід з такою впертістю, наче хотів обдурити Картагінців що-до своїх дійсних намірів. З ним ходив іще інший чоловік, велитень з одкритою головою.

Але Картагіна була захищена через увесь пересип по-перше ровом, потім насипом, і нарешті двохповерховою камінною стіною в тридцять ліктів вишини. В ній було зроблено стайні

для трьохсот слонів і склади для їх зброї, різного приладдя й їжі, стайні для чотирьох тисяч коней й запаси вівса та ячменю, і касарні для двадцяти тисяч вояків із всім військовим приладдям. На другім поверсі піднімалися вежі, захищені зовні мосянжовими щитами, що висіли на гаках.

За першою лінією стін була Малька — частина моряків та фарбівників. Видні були щогли, на яких сохли пурпурні вітрила, а на останніх терасах — глиняні печі для варення соли.

Позаду розкинулось амфітеатром місто зо своїми високими кубічними домами. Будівлі були камяні, деревляні, глиняні, крейдяні, очеретові, мушляні. Ліси при храмах були наче озера в цій барвистій горі каміння. Площі всіювали її нерівномірно; незчислимі вулички, перехрещуючися, розрізували її з гори до низу. Ще було видно стіни трьох старих кварталів, які злилися тепер в один; вони видніли ще де-не-де наче великі скелі, або простягались довгими смугами — напів вкриті квітами, почорнілі, всіяні калюжками помий; вулиці проходили через їхні дірки, як річки під мостами.

Акрополь, серед Бірси, зникав серед купи будинків. Тут були храми з мосянжовими капітелями на покручених кольонах і металевими ланцюгами, блакитні конуси з цегли, мідяні бані, мармурові навіси, вавилонські прибудовання,obelіски в формі перевернутих смолоскипів.

Перістілі доходили до фронтонів; прикраси розгортались між кольонами, ґранитні стіни підтримували черепичні загороди; все це купчилося одно на другім, у чудовім і дивнім неладі. Тут почувався хід століть і ніби спогади напів забутих країн.

За Акрополем тяглася простою лінією від берега до катакомб Маппальська дорога, з могилами по краях; над нею йшли великі оселі, розкидані по садах, і цей третій квартал, Меґара, нове місто, простягався до берегових скель, на яких висіла велитенська ліхтарня, що горіла що-ночи.

Так розгорталась Картаґіна перед вояками, що стояли на долині.

Здалеку вони впізнавали базари, перехрестя, спорили про храми. Храм Хамона, насупроти Сисіт, мав золоту черепицю; Малькарта, ліворуч від Ешмуна, мав на даху коралеві віти; здалеку видно було мідяну баню Таніти в пальмовім ліску; чорний Молох був ближче до ліхтарні, під цистернами. На кутах фронтонів, на рогах майданів, на стінах, всюди стояли боги з потворними головами, величезні або присадкуваті, в перебільшеними або занадто плесковатими животами, розкритими ротами, розставленими руками з вилами, ланцюгами або списами в руках. Блакитне море розстилалось укінці вулиць, які здалеку здавались ще крутішими.

Галаслива юрба сповняла їх з ранку до

ночі; хлопчаки дзвонили в дзвіночки й кричали перед дверима лазень; диміли крамнички гарячих напоїв; повітря тремтіло від гуркоту молотів; білі півні, присвячені сонцеві, співали на терасах, жертвенні воли ревли в храмах, раби бігали з кошиками на головах; а в глибині портиків стояли жерці, босоніж, у темних мантіях та гострих шапках.

Цей краєвид Картагіни дратував Варварів. Вони подивлялися їй, вони ненавиділи її, вони хотіли-б одночасно і зруйнувати її, і жити в ній. Але що було в військовій порті, захищеній потрійною стіною? Далі, за містом, вкінці Меґари, вище Акрополю, вони бачили палац Гамількара.

Мато майже не зводив з нього очей. Він влазив на оливкове дерево і вдивлявся, заслонивши від сонця очі рукою. Садки були порожні, і червоні двері з чорним хрестом були завше зачинені.

Більш як двадцять разів він обійшов укріплення, шукаючи якоїсь дірки. Одної ночі він кинувся в залив і плавав три години, не спочиваючи. Він доплив до Маппальського шляху і хотів вилізти на скелі. Він подряпав собі коліна, поламав нігті, потім впав знову у воду й повернувся до табору.

Ця безпорадність доводила його до одчаю. Він ненавидів Картагіну за те, що вона ховала від нього Салямбо, як він ненавидів би чоло-

віка, котрий мав би її. Колишне пригнічення покинуло його, і він прагнув тепер божевільної, безперервної діяльності. Червоний, роздратований, з хрипким голосом, він хутко ходив по табору або гострив піском свій меч, сидячи на березі. Він кидав стрілами на пролітаючих яструбів. Його гнів виливався розлютованими словами.

— Дай волю твоєму гнівові, нехай він бушує, як буря, — казав йому Спендіус. — Кричи, лайся, руйнуй і вбивай. Смуток заливається кровю, а як ти не можеш задовольнити свого кохання, то нагодуй свою ненависть: вона підтримає тебе!

Мато знову взяв провід над своїми вояками. Без жалю мучив він їх вправами. Його поважали за сміливість, а особливо за силу. Крім того, він наганяв якийсь містичний жах; вояки вірили, що він балакає вночі з духами. Інші старшини захоплювалися його прикладом. Хутко військо впорядкувалось. Картагінці чули з своїх домів трубні згуки при їхніх вправах. Нарешті Варвари наблизилися. Щоб знищити їх на пересипу, потрібно було, щоб два війська напали на них одночасно ззаду: одно мало б висісти в глибині затоки Утіки, а друге зійти з гори Теплих-Вод. Але що можна було зробити з одним священним Легіоном, що складався найбільше з шости тисяч чоловік? Коли Варвари підуть на схід, вони зєднаються з Номадами, переріжуть Каренський шлях і перервуть торгівлю з пустинею. Як що

вони посунуть на захід, то підіймуть Нумідію. Врешті, брак харчів спонукає їх, рано чи пізно, впасти як сарана на сусідні поля. Багачі тремтіли вже за свої гарні замки, красні виноградники й поля.

Ганнон пропонував жорстокі і неможливі заходи, — пообіцяти високу заплату за кожну варварську голову' або підпалити їхній табір машинами з кораблів. Його товариш Їскон хотів, навпаки, щоб їм було заплачено. Але старші ненавиділи його за його популярність, вони боялись, щоб він не захопив якое владу в свої руки, й намагались ослабити все, що нагадувало монархію або могло повернути її.

По-за міськими стінами жили люди иншої раси й невідомого походження: всі ловці кабанів, і ті, що їли мушлі та змії; вони ловили гієн живцем у печерах і пускали їх увечері для забави бігати по пісках Меґари між домовинами. Хатки цих людей, зроблені з глини та морських трав, чіплялись до скель, як ластів'ячі гнізда. Вони жили там всуміш, без уряду і без бога, зовсім голі, слабкі й жорстокі; від століть уже народ ненавидів їх за те, що вони годувались усяким брудом. Одного ранку вартові помітили, що вони всі зникли кудись.

Нарешті, члени Великої Ради прийняли постанову. Вони прийшли до табору без намист та поясів, в одкритих сандаліях, як приятелі. Вони йшли спокійно, вітаючись із старшинами або

зупиняючись, щоб побалакати з вояками, кажучи, що всі непорозуміння скінчено, і що вимоги війська буде задоволено.

Багато з них бачили вперше табор наемників. Замість мішанини, як вони собі уявляли, вони побачили порядок і грізну тишу. Високий вал оточував військо, як стіна, яку не розбили б і катапульти. Вулиці було полито свіжою водою; в півтемряві наметів блищали дикі, напів звірячі очі. Купи списів та панцирів блищали, як дзеркала. Старші балакали між собою потихеньку. Вони боялись перекинути щось своїми довгими сукнями.

Вояки вимагали харчів, обіцяючи заплатити за них з тих грошей, які їм винна була Картагіна.

Їм прислали волів, баранів, цесарок, сухих овочів, прекрасної риби, яку Картагіна продавала до всіх портів. Але вони зневажливо одвертались од чудової скотини, й давали за барана ціну голуба, за трьох кіз — ціну одного гранату. Їдці нечистих річей, які служили за перекладчиків, запевняли, що їх дурять. Тоді вони вихоплювали мечі, загрозували, що вбиватимуть.

Висланці Великої Ради записували кількість років служби, за які треба було заплатити кожному воякові. Але тепер неможливо було вже знати, скільки було всього наемників, і Старші жажнулись, як почули величезну суму, яку вони мали-б платити. Треба було прода-

вати запаси сільфіюма, накласти податки на торговельні міста; але наємники не схотіли бждати, бо вже й Туніс був із ними; і багачі, запаморочені балаканиною Ганнона й закидами його товариша, радили горожанам, які знали когось з Варварів, піти негайно до них, щоб поновити з ними приязнь, вгамувати їх гарними словами. Ця довірливість заспокоїть їх.

Купці, писарі, арсенальні робітники цілими родинами попростували до Варварів.

Вояки пускали до себе всіх Картагінців, але тільки через один вхід, такий вузький, що через нього могли пройти вряд тільки чотири чоловіка. Спендіус стояв коло брами й наказував обшукувати всіх; а Мато, проти нього, придивлявся до облич в юрбі, чи не побачить когось з палацу Салямбо.

Табор був схожий на місто, так багато там було людей і руху. Дві ріжні юрби змішувались увесь час, не зливаючись; одна — в полотняних або вовняних сукнях, в фетрових капелюхах, схожих на соснові шишки; друга — вбрана в залізо, з шеломами на голові. Серед слуг та торговців ходили жінки всіх народів, темні, як дозрілі фініки, зеленуваті, як оливки, жовті, як помаранчі, продані матронами, взяті з притонів, вкрадені в караванах, захоплені з переможених міст; їх знесилювали коханням, поки вони були молоді, і обсипували ударами, коли вони старіли; вони вмірали при відступах

по краях дороги, між пакунками та покинутою худобою. Жінки номадів, у сукнях із верблюжої вовни, хиталися на пятах; Кірінеянки, закутані в фіолетові вуалі, з підмальованими бровами, співали, сидячи на килимках; старі Неґритянки з одвислими грудьми, збирали кінський гній на паливо; Сіракузянки носили золоті дощечки в волоссі; тут були й Люзитанійки в намистах з мушель, білогруді ґалійські жінки в вовчих шкірах; здорові діти, брудні, вошиві, вдаряли проходячих головою в живіт або, підійшовши ззаду, кусали їм руки, як молоді звірята.

Картаґінці ходили по табору, здивовані його великістю й рухом. Найбідніші були сумні, інші ховали свої турботи.

Вояки ж били їх по плечах, щоб розвеселити їх, запрошували до гулянок. Граючи в діска, намагалися перебити їм ноги, а в кулачнім бою моментально розбивали їм щелепи. Працники лякали Картаґінців своїми пращами, чарівники гадюками, кавалерійці своїми кіньми. Ці миролюбиві люди при кожній образі похиляли голову й силкувались посміхнутись. Де-які, щоб показати свою хоробрість, казали, що вони хочуть зробитись вояками. Їх посилали рубати дрова, чистити мулів. Натягали на них панцирі й качали так по вулицях табору, як діжки. Потім, як вони хотіли вже йти додому, наємники рвали на собі волосся з перебільшено-смішними рухами.

Але багато з них, по глупоті або непорозумінню, гадали наївно, що всі Картагінці дуже багаті, і вони ходили за ними, благаючи дати їм що-небудь. Вони прохали все, що їм здавалося гарним: перстень, пояс, сандалії, сукню, і коли обібраний Картагінець казав: — „Але я вже нічого не маю більш. Чого-ж ти хочеш?“ — вони відповідали: — „Твою жінку!“ Інші казали: — „Твоє життя“.

Військові рахунки було передано старшинам, прочитано воякам, остаточно ухвалено. Потім вояки почали домагатись шатрів — дали їм шатри. Далі грецьким старшинам схотілось мати гарну зброю, яку вироблювали в Картагіні, — Велика Рада дала грошей на цей видаток. Але, казали кінні, треба, щоб Республіка винагородила їх за коні; один казав, що згубив три коні при такій-то облозі, інший — що п'ять у тім поході, ще інші — чотирнадцять у горах. Їм запропоновано жеребців з Гекатомпіля; вони воліли краще гроші.

Потім вони зажадали виплати грошима (сріблом, не шкіряною монетою) за весь хліб, що їм були винні, і то по найвищій ціні за весь час війни, так, що їм випадало за мірку муки в чотириста разів більше, ніж вони платили колись за мішок пшениці.

Ця несправедливість привела до розпуки Картагінців; проте довелось поступитись. Тоді посланці вояків і Великої Ради помирилися,

клянучися Духом Картаґіни і богами Варварів. З східними рухами і балакучістю, вони просили одні у других вибачення й обмінювалися чемностями. Потім вояки зажадали, як доказ приязні, покарання зрадників, які посварили їх з Картаґіною.

Старші зробили вигляд, що не розуміють. Вояки сказали ясніше, що вони хочуть голови Ганнона.

Багато разів на день вони виходили з табору. Вони похожали по-під стінами, гукали, щоб їм кинули голову Ганнона і підставляли руки, щоб ловити її.

Велика Рада може б і поступилася, як би не ще одно домагання Варварів, найгірше з усіх: вони ждали дівчат, вибраних з найкращих родин, за жінок своїм старшинам. Це була думка Спендіюса, яку вони знаходили дуже простою й дуже можливою. Але це бажання змішати варварську кров з пунійською образило народ; їм грубо відповіли, що вони вже все отримали. Тоді ті почали вигукувати, що їх обдурено; як що за три дні їм не буде видано платні, вони підуть сами за нею до Картаґіни.

Нахабство Варварів зовсім не було таке велике, як гадали їхні вороги. Гамількар надавав їм безмежних обіцянок — правда не точно, але урочисто і багато разів. Вони могли подумати, як їхали до Картаґіни, що їм віддадуть місто, що вони поділять його багатства між

собою; в дійсности виявилось, що їм насилу можуть видати платню; це було розчаруванням для їхнього гонору й жадоби.

Діонізій, Пір, Агатокль і полководці Олександра — хіба вони не дали приклад чудесного щастя. Ідеал Геркулеса, якого Ханаанці змішували з сонцем, сяяв на обрію армій. Відомо, що й звичайні вояки носили діядеми, й гамір падаючих імперій будив мрії в душі Італійця серед його дубових лісів, і Ефіопа в його пісках. Зазнали, що єсть народ, завжди готовий покористуватися хоробрістю інших; і злодій, вигнаний із свого племені, і батьковбивець, що вештається по дорогах, богохульник, переслідуваний богами, — всі голодні, всі нещасні, прагнули до якогось порту, де урядовці Картагіни набирали вояків. Звичайно вона виконувала свої обіцянки. Але на цей раз скупість затягнула її в небезпечну подлість. Нумідійці, Лібійці, ціла Африка готова була кинутись на Картагіну. Тільки море було вільне. Але там були Римляне. Як людина, загнана переслідувачами, вона чула смерть скрізь круг себе.

Довелось звернутись до Іскона; Варвари прийняли його посередництво. Одного ранку ланцюги в порті спустилися, і три низьких кораблі виплили в озеро через Пунійський канал.

На носі переднього корабля стояв Іскон. За ним стояла величезна скриня, прикрашена кільцями в вигляді корон. Далі група переклад-

чиків, зачесаних, як сфінкси, з папугою, намальованою на грудях. За ними слуги й раби, всі без зброї; їх було так багато, що вони ледви вмщувались на кораблі. Три довгі барки, навантажені так, що мало не потопали, повільно посувались наперед при привітних криках війська.

Як тільки Їскон зійшов на беріг, вояки побігли йому назустріч. Він велів зробити з мішків щось подібне до трибуни, і заявив, що він не поїде назад доти, доки не виплатить їм усього належного.

Вибухли оплески; він довго не міг говорити. Він визнав провину Республіки й провину Варварів; у всіх винні були кілька буйних голів, які своєю нахабністю перелякали Картагіну. Найкращим доказом її гарних намірів є те, що вона вислала до них його, вічного супротивника вождя Ганнона. Вони не повинні були запідозрювати народ у намірі дратувати хоробрих, ні в невдячності супроти їх заслуг; і Їскон почав видавати платню воякам, починаючи від Лібійців. А що вони заявили, що списки були недокладні, він не послугувався ними.

Вони проходили перед ним по націям, показуючи пальцями число років; їх одмічували одного за другим зеленою фарбою на лівій руці; писарі витягали гроші з розчиненої скрині, а інші робили рахунки ножем на свинцевій дощечці.

Якийсь чоловік пройшов коло Ганнона, важкий і незграбний, як віл.

— А підійди-но ти до мене, — сказав вождь, відчуваючи якесь шахрайство; — скільки років ти служив?

— Дванадцять років, — відповів Лібієць. Їскон засунув пальці йому під щелепи, бо ремінь з шелому робив там помалу два мазолі; їх звали каррубамі, і „мати карруби“ значило бути ветераном.

— Злодій! — закричав вождь, — чого тобі бракує на обличчі, ти носиш мабуть на плечах! — і розриваючи його туніку, він відкрив його спину, покриту кривавими смугами; це був хлібороб з Гіпозаріту. Піднявся гамір; йому було одрубано голову.

Як тільки стемніло, Спендіус збудив Лібійців.

Він сказав їм:

— Коли Лігурійцям, Грекам, Балєарцям і людям з Італії буде заплачено, вони підуть додому. Але ви, ви залишитеся в Африці, далеко од ваших племен, без жадної оборони! От тоді Республіка помститься! Побоюйтеся подорожі! Чи ви будете вірити всім словам? Отой хоче обдурити вас! Пригадайте острів кістяків та Ксантипу, якого вони одправили в Спарту в гнилім човні.

— Що ж нам робити? — питались ті.

— Міркуйте! — відповідав Спендіус.

Протягом двох слідуєчих днів виплачувано

людям з Магдали, з Лептісу, Гекатомпіля; Спендіус нишпорив поміж Галійців.

— Виплачують Лібійцям, потім заплатять Грекам, потім Балсарцям, Азійцям і всім иншим! А вас небагато, і вам нічого не дадуть! Ви більше не побачите своїх країв! Ви не дістанете кораблів! Вони повбивають вас, щоб заощадити харчі.

Галійці пішли до вождя. Отаріт, той самий, якого Їскон поранив у саду Гамількара, говорив до нього. Раби прогнали його, але він поклявся, що помститься.

Домагання, скарги побільшилися. Найупертіші заходили в намет до вождя; щоб розжалобити його, вони брали його за руки, показували йому свої беззубі роти, худі руки й рубці від ран. Ті, котрим ще не заплачено, хвилювались, ті, що дістали вже свою платню, хотіли ще другої, для коней; і ріжна голота, вигнанці, брали зброю вояків і йшли домагатись грошей. Кожної хвилини табор наче хвилювався; шатра тріщали, падали; юрба, здавлена між стінами табору, бунтувалася й гомоніла від брами аж до середини. Коли гамір робився занадто великий, Їскон спірався ліктем на свій скипетр з слонової кости, і дивлячись на море, залишався нерухомий, тільки перебірав пальцями свою бороду.

Часто Мато відходив набік із Спендіусом; потім він знову ставав проти вождя, і Їскон

завжди почував його палаючий погляд, звернений на себе. Кілька разів, по-над юрбою, вони вигукували лайки один другому, але не чули їх. Тим часом виплата йшла далі, і вождь знаходив способи обійти кожную перепону.

Греки хотіли, створити непорозуміння з різниці грошей. Він зясував їм усе так, що вони поховались, мовчки. Неґри почали вимагати тих білих мушлів, яких вживають за гроші в середині Африки. Він запропонував їм піти пошукати їх у Картаґіні; тоді вони взяли гроші, як і всі інші.

Але Балкарцям було пообіцяно щось краще, а саме жінки. Вождь відповів, що для них очікувався цілий караван дівчат: дорога довга, треба було ще шість місяців. Коли вони будуть товсті, і добре намащені оливою, їх пошлють на кораблях в Балкарські порти.

Раптом Зарксас, тепер уже гарний і сильний, вискочив на плечі своїх товаришів і гукнув, показуючи на браму Хамона:

— А чи ти ж заготовив жінок для тих трупів?

Мідяні дошки цієї брами блищали на останніх огнях сонця; варварам здалось, що вона була вся червона од крові. Кожного разу, як Їскон хотів балакати, їхні крики подвоювалися. Врешті він пішов важкими кроками й залишився у своїм наметі.

Коли він вийшов звідти при сході сонця,

його перекладчики, що спали на-дворі, не поворухнулись; вони лежали на спині, з нерухомими очима, висунутими язиками й синіми обличчями. Щось біле текло з їх носів, і їхні члени були напружені, наче б нічний холод заморозив їх усіх. У кожного шия була стягнута тонким шнуром.

Відтоді бунт не спинявся вже. Це вбивство Балсарців, пригадане Зарксасом, підтверджувало перестороги Спендіюса. Вони гадали, що Республіка все ще хотіла обдурити їх. Час уже був скінчити з цим! Можна обійтися й без перекладчиків! Зарксас, розмахуючи своєю пращею, співав войовничі пісні; Отаріт загрожував своїм великим мечем: Спендіюс давав ножа одному, шепотів щось другому. Найсильніші намагалися взяти свою платню сами, найспокійніші казали, щоб виплата продовжувалась. Ніхто не здіймав тепер своєї зброї, і весь гнів юрби зосереджувався на Їсконі.

Де-які ставали коло Їскона й говорили промови. Поки вони вигукували лайки й прокляття, їх терпляче слухали; але як вони хотіли сказати хоч одно слово в оборону вождя, їх на місці побивали камінням або відрубували їм голови ззаду, одним ударом меча. Купа мішків була вже червоніша за віттарь.

Вони ставали страшні після обіду, випивши вина! В пунійському війську вино було забор-

неною річчю, і вони підіймали свої келихи в бік Картагіни, висловлюючи цим свою зневагу до її дисципліни. Потім вони повертались до рабів при скрині і знову починали вбивати. Слово „бий“, інше в ріжних мовах, було зрозуміле всім.

Їскон добре знав, що батьківщина покинула його; але, не дивлячись на її невдячність, він не хотів ганьбити її. Коли варвари пригадали йому, що їм обіцяно дати кораблів, він поклявся Молохом, що дасть їм свої власні, і, зриваючи своє намисто з блакитного каміння, він кинув його в натовп, в знак присяги.

Тоді Африканці зажадали хліба, як їм того пообіцяла Велика Рада. Їскон виложив рахунки Сисіт, написані синьою фарбою на овечих шкірах; він читав усе, що було привезено до Картагіни, місяць за місяцем, день за днем.

Раптом він спинився, широко розчинивши очі, наче-б знайшов між числами свій смертний присуд.

Справді, старші підло позменшували рахунки, і хліб, проданий у найстрашніший час війни, був записаний по такій низькій ціні, що тільки засліплений міг повірити цьому.

— Кажі! — кричали вони, — голосніше! А, він хоче брехати, падлюка! Стережімось!

Він вагався де-який час. Врешті знову взявся за своє діло.

Вояки, не підозріваючи ошуканства, повірили

рахункам Сисіт. Тоді багатство, в якому була неначе Картагіна, збудило в них бурхливу заздрість. Вони розбили скриню з грішми; вона була порожня на три чверти. Вони одержали з неї вже такі суми, що рахували її невичерпаємою; значить, Їскон поховав гроші в своїм наметі. Вони почали лізти на мішки. Мато вів їх, а як вони кричали: „Гроші! гроші!“ Їскон відповів нарешті:

— Хай їх вам дає ваш генерал!

Він дивився їм просто в обличчя своїми жовтими очима, мовчки, блідий. Стріла, зупинена піррям, трималася коло його вуха, в широкім золотім кільці, і струмок крові тік з-під його тіяри на плече.

На рух Мато, всі кинулись наперед. Він розставив руки: Спендіос звязав його; хтось другий штовхнув його, і він зник у ворохобні юрби, яка душилася на мішках.

Вони поперекидали все у нього в наметі, і знайшли тільки речі, потрібні до життя; далі, шукаючи краще, знайшли три образи Таніти і чорний камінь, що упав з місяця, завинутий в малпячу шкіру.

З ним було багато Картагінців, людей значних, всі з партії війни. Їх повітягали з наметів і повкидали в рів, куди звалювали весь таборовий бруд. Залізними ланцюгами їх попривязували до міцних стовпів і подавали їм їсти на кінцях списів.

Отаріт, вартуючи їх, обсипав їх лайками, але, не знаючи його мови, вони не відповідали; від часу до часу Галієць кидав їм каміння в лице, щоб вони кричали.

На другий день якась млявість охопила військо. Тепер, коли гнів втих, на них напливало занепокоєння. Мато сумував. Йому здавалося, що він посередньо образив Салямбо. Ці багаті були ніби додатком до її особи. Він сідав вночі на краю рова і знаходив у їхніх стогонах щось з голосу, яким було повне його серце. Тим часом всі вояки обвинувачували Лібійців, котрим тільки й заплачено. Але одночасно, захоплюючись національними антипатіями й особистими сварками, вони почували небезпеку віддаватись їм. Помста за такий злочин мала бути величезна. Отже треба було її попередити. Суперечки, промови, не вгавали. Кожний говорив, ніхто не слухав інших, і Спендіус, завжди такий балакучий, тільки похитував головою.

Одного вечора він спитав між иншим Мато, чи в місті немає джерел.

— Ані одного! — відповів Мато.

На другий день Спендіус повів його на беріг озера.

— Пане! — сказав колишній раб, — коли твоє серце не боязке, я поведу тебе в Картагіну.

— Як? — спитав той, затаївши дихання.

— Присягнись, що слухатимешся всіх моїх наказів, що йтимеш за мною як тінь!

Тоді Мато, піднявши руку до планети Шабар, сказав:

— Присягаюся Танітою!

Спендіус продовжував:

— Завтра, при заході сонця, ти чекатимеш мене під водопроводом, між девятою й десятою аркадою. Принеси з собою залізну палицю, шолом і шкіряні сандалі.

Водопровод, про який він балакав, перетинав загнутою лінією цілий пересип, — це була значна споруда, побільшена пізніше Римлянами. Не дивлячись на свою погорду до других народів, Картагіна незграбно переняла в них цей новий винахід, як сам Рим переняв у неї пунійську галеру; і п'ять рядів арок, один на другім, негарної будови, з підпорками внизу й левиними головами на вершині, доходили до західної частини Акрополю, де вони спускались під місто, щоб вилити майже цілу ріку в цистерни Меґари.

В умовлений час Спендіус знайшов там Мато. Він прив'язав щось схоже на гак до вірьовки, закрутив нею хутко, як пращею, і залізний гак зачіпився; і, один за другим, вони почали лізти вздовж стіни.

Але, коли вони піднялись на перший поверх, гак падав що-разу, як вдни його закидали; їм довелось, щоб знайти якусь щілину, йти скраю вздовж карнизу; з кожним рядом арок він усе вужчав. Потім вірьовка ослабла. Кілька разів вона мало не ввірвалась.

Нарешті вони дійшли до вищої п'латформи. Від часу до часу Спендіус схилявся, щоб помацати рукою каміні.

— Це тут, — сказав він, — починаймо! — і працюючи дрючком, принесеним Мато, вони роз'єднали плити.

Здалеку, вони побачили купку верхівців на незагнузданих конях. Їх золоті браслети плу- тались у складках керей. Спереду можна було помітити чоловіка з струсевим пір'ям на голові, який тримав списа в кожній руці.

— Нарравас! — кликнув Мато.

— Ну то що-ж! — відповів Спендіус, і він скочив у дірку, яку вони тільки-що зробили, піднявши плиту.

На його наказ Мато спробував штовхнути один камінь. Але місця було замало, він не міг ворушити ліктями.

— Ми ще вернемося сюди, — сказав Спендіус, — ставай наперед. — І вони ввійшли в канал з водою.

Вода досягала їм до живота. Хутко дно втікло у них з-під ніг, і вони мусіли поплисти. Їхні члени зачіпали за стінки занадто вузького каналу. Вода текла майже під самими верхніми плитами: вони роздирали собі обличчя. Потім течія підхопила їх. Повітря, важче за домовину, роздавлювало їм груди, і сховавши голову під руки, стиснувши коліна, витягшися, як тільки могли, вони плили в темряві, як

стріли, задихаючись, майже мертві. Раптом, усе почорніло круг них, і хуткість течії подвоїлася. Вони впали.

Вернувшись на поверхню, вони пролежали кілька хвилин на спині, з насолодою вдихаючи повітря. Аркади відчинялись одна за другою, посеред широких стінок, що поділяли басейни. Всі басейни були повні, і вода простягалась одною скатертиною через увесь ряд цистерн. Через дірки в бані, на стелі, входило бліде світло, яке розкидало по воді блискучі диски, а кругом темрява, згусши коло стінок, відсувала їх у безмежність. Найменший шум викликав голосну луну.

Спендіус і Мато поплили знову і пересікли багато кімнат одну за другою. Два інших ряди вужчих басейнів тяглися паралельно з обох боків. Вони губилися, вертались назад, шукали дороги. Нарешті, відчули щось тверде під ногами. Це був брук галерії, яка тяглась вздовж цистерн.

Тоді, обережно йдучи вперед, вони почали випробовувати стіну, шукаючи виходу. Але їх ноги сковзалися; вони падали в глибокі ями. Вони мусіли вилазити нагору, потім знову падали; врешті почули страшну втому, наче-б їхні члени розпустились у воді. Їх очі заплющувались: вони були в агонії.

Спендіус уперся рукою об якісь ґрати. Вони розхитали їх; ґрати піддалися, і вони опинились на сходах. Бронзові двері зачиняли їх вгорі.

Кінцем ножа відчинили засув, який був зовні і відразу опинились на вільнім повітрі.

Ніч була повна мовчання, і небо було незмірно високо. Купи дерев висувались з-за стін. Все місто спало. Вогні на аванпостах блищали, як згублені зірки.

Спендіус, який прожив три роки у в'язниці, не знав добре міста. Мато пояснив: щоб знайти палац Гамількара, вони мусять піти ліворуч, перетинаючи Маппали.

— Ні, — сказав Спендіус, — веди мене до храму Таніти.

Мато хотів протестувати.

— Згадай! — сказав колишній раб; і, піднявши руку, він показав йому сяючу планету Шабар.

Тоді Мато мовчки повернувся в бік Акрополю.

Вони пішли стежками, вздовж деревляних огорож. Вода стікала з них на порох. Їхні мокрі сандалі не робили жадного шуму; Спендіус на кожному кроці шукав у кущах; — він ішов позад Мато, поклавши руки на два ножі, які висіли у нього на шкірянім паску.

V.

Таніт.

Вийшовши з садів, вони спинились перед меґарською стіною, але знайшли в ній широку дірку й пролізли крізь неї.

Рівень площі, спускаючись, творив ніби долину, дуже широку й відкриту.

— Слухай, — сказав Спендіус, — по-перше, нічого не бійся!... я виконаю свою обіцянку...

Він перервав сам себе; здавалося, що він роздумує, наче шукаючи слів.

— Ти пригадуєш собі, як раз, при сході сонця, я показав тобі Картагіну з тераси Салямбо? Ми були сильні в той день, але ти нічого й слухати не хотів! — Далі урочистим голосом додав:

— Пане, в святилищі Таніти є таємниче покривало, що впало з неба; воно покриває богиню.

— Я знаю це, — сказав Мато.

Спендіус казав далі:

— Воно само божественне, бо воно є її частиною. Боги там, де їхні образи. Картагіна могутна, бо має в себе це покривало.

Потім, схилиючись до його уха, шепнув:

— Я привів тебе з собою, щоб узяти його! Мато відступив з жахом.

— Іди геть! шукай когось іншого! я не хочу допомагати тобі в цьому страшнім злочині.

— Але-ж Таніт твій ворог, — заперечив Спендіус, — вона переслідує тебе, і ти вмираєш од її гніву. Ти помстишся над нею. Вона слухатиме тебе. Ти станеш майже безсмертний і непереможний.

Мато схилив голову. Спендіус говорив:

— Ми пропадемо: військо знищиться само собою. Ми не можемо поклатись ні на втечу, ні на допомогу, ні на прощення! Якої кари богів ти можеш боятись, коли ти матимеш у руках їхню силу? Хіба тобі краще померти підчас якоїсь нещасливої битви, під кущем або зневаженим юрбою, серед огнів жертвеного костра? Пане, одного дня ти ввійдеш у Картагину між товаришами понтіфів, які цілуватимуть твої сандалі; і як що тоді покривало Таніти гнітитиме тебе, ти віддаси його до храму. Іди за мною! Іди, візьми його!

Страшне бажання опанувало Мато. Він хотів би мати покривало, не роблячи блюзнірства. Він казав собі, що може не треба красти покривала, щоб мати його силу. Він не йшов до кінця своєї думки, спиняючись на межі, де вона починала його жахати.

— Ходім! — сказав він; і вони пішли хуткими кроками, бік-о-бік, мовчки.

Площа підіймалась, і оселі наблизилися. Вони крутилися у вузьких вулицях, серед темряви. Уривки килимків, що прикривали двері, бились об стіни. На площі перед купами нарізаної трави стояли верблюди. Потім вони пройшли через галерію, вкриту листям. Зграя псів загавкала на них. Але простір раптом поширився, і вони впізнали західний бік Акрополя. Під Бірсою простягалась довга чорна маса: це був храм Таніти, купа будівель і садів, дворів і двориків, огорожена стіною з сухого каміння. Спендіус і Мато перейшли через неї.

В цій першій частині був плятановий лісок, для захисту від чуми й зараження повітря. В нім були розсипані хатки, де вдень продавалися масті для волосся, пахощі, убрання, пиріжки в формі місяця і образи богині з краєвидами храму, вирізаними в гіпсових дощечках.

Вони могли нічого не боятись, бо вночі, коли місяць не показувався, всі служби припинялись. Тим часом Мато почав іти повільніше; він спинився перед трьома сходами з слонової кости, які вели до другої частини храму.

— Іди далі! — сказав Спендіус.

Кипариси міртові, миґдалеві й ґранатові дерева, нерухомі, наче мосянжові, правильно чергувались; шлях, всипаний синім камінням, хрустів під ногами, і розквітлі рожі висіли купами на всім протязі дороги. Вони дійшли до овальної дірки,

захищеної ґратами. Мато, якого жахала тиша, промовив до Спендіюса:

— Тут змішують солодкі й гіркі води.

— Я бачив це все, — відповів колишній раб, — у Сирії, в місті Мафуг; — і вони піднялися по шести срібних сходах в третю частину.

Величезний кедр займав її середину. Його найнижчі віти зникали між уривками тканин і намист, навішаних туди вірними. Вони зробили ще кілька кроків, і перед ними розгорнувся фасад храму.

Два довгих портики, котрих сволюки підпірались низенькими стовпами, стояли по боках чотирьохкутної вежі, прикрашеної нагорі півмісяцем. На кутках портиків і на чотирьох кутах вежі стояли вази, повні запалених пахощів. Капітелі кольон було завалено ґранатами й іншими овочами. Плетіння, ромби, ряди перлів чергувались на стінах, і срібна філігранова огорожа робила широке півколо перед мідними сходами, які вели до передпокою.

При вході, між золотим і смараґдовим стовпами, стояв кам'яний конус; проходячи повз нього, Мато поцілував свою праву руку.

Перша кімната була дуже висока; численні дірки прорізували її стелю; піднявши голову, можна було бачити зорі. Круг стінок, в кошиках із рожевого дерева, лежали волосся й бороди, відрізані у юнаків, які присвячували себе богині; і в середині круглої кімнати тіло жінки вихо-

дило з величезних щогол, вкритих жіночими грудьми. Товста, бородата, з спущеними віями, вона неначе всміхалась, схрестивши руки край свого великого живота, — потертого поцілунками юрби.

Потім вони знову опинились на вільнім повітрі, в поперечнім коридорі, де, коло дверей з слонової кости, стояв маленький вівтарь. Далі ніхто не смів іти: тільки жерці могли відчиняти ці двері; бо храм не був місцем зібрань для натовпу: це було осібне мешкання божества.

— Наше підприємство неможливе, — сказав Мато. — Ти не подумав про це! Ходім назад! — Спендіус розглядав стіни.

Він хотів покривало не через довіря до його сили (Спендіус вірив тільки в Оракула), але, будучи переконаний, що Картагінці дуже зневіряться, втративши його. Щоб знайти якийсь вихід, вони обійшли позаду.

Між купками сосон виднілись хатки різних форм. Де-не-де стирчав камінний фаллюс, і великі олені спокійно ходили, наступаючи своїми роздвоєними копитами на впалі шишки.

Вони повернулись назад між двома довгими рівнобіжними галеріями. Скраю відчинялись маленькі келії. На їх кедрових кольонах висіли бубни й цимбали. Перед келіями спали жінки, простягшись на килимках. Їхні тіла, масні від мастей, смерділи пряностями й кухнею; вони були так вкриті татуіровками, намистами,

перстнями, пахощами й фарбами, що коли-б не порушались їх груди, можна було-б прийняти їх за идолів, що лежали на землі. В озері, оточенім льотосами, плавали риби, такі як були колись у Саямбо; далі в глибині, під стіною храма, простягався виноградник, зроблений з шкла й смарагдів; дорогоцінне каміння відбивало проміні слабого світла на обличчя заснулих.

Мато не міг дихати в цій гарячій атмосфері, серед кедрових стінок. Всі ці символи оплодотворення, ці пахощі, це світло, ці дихання гнітили його. Через містичне своє захоплення, він думав про Саямбо. Вона змішувалася з самою богинею, і від цього його кохання тільки збільшувалося.

Спендіус вираховував, скільки грошей він заробив би колись від продажу цих жінок; і, бистрим поглядом, він важив на ходу золоті намиста.

І з цього боку, як і з другого, храм був неприступний. Вони повернулись до першої кімнати. Під час того, як Спендіус шукав, рознюхував, Мато, простягшись, молився Таніті. Він благав її не допустити цього святотатства. Він намагався змилосердити її ласкавими словами, як це роблять із розлютованими людьми.

Спендіус помітив над дверима вузьке вікно.

— Вставай! — сказав він до Мато, і той підвівся, спершись об стінку. Тоді він поставив одну ногу йому в руки, другу на голову і

дістався до вікна, вліз у нього і зник. Потім Мато почув, як на його плече впав вузловатий шнур, яким Спендіус обмотав був собі стан ще в початку їх пригоди; Мато хутко опинився біля Спендіуса в великій залі, повній тіней.

Подібні замаху були надзвичайною річчю. Найкращим доказом цього був брак сторожі при храмі: вони вважались неможливими. Жах захищав святиню краще, ніж мури. Мато на кожному кроці чекав смерті.

Якесь світло тремтіло в темряві; вони наблизились до нього. Це була лампа, що горіла в мушлі на педесталі статуї, прикрашеної кабірською шапкою. Діамантові диски всяювали її довгу синю сукню, і ланцюги, які входили під плити, привязували її за ноги до землі. Мато стримався від крику. Він бурмотів: „А! ось вона! ось вона!“ Спендіус взяв лампу, щоб освітлювати собі шлях.

— Який ти безбожник! — промурмотів Мато, але все таки пішов за ним.

Покій, у який вони ввійшли, мав тільки чорний малюнок, що мав уявляти жінку. Її ноги досягали до верху стіни. Її тіло займало цілу стелю. З її пупа звисало величезне яйце, і вона звисала на другій стіні, головою вниз, досягаючи до плит своїми гострими пальцями.

Щоб пройти далі, вони відхилили завісу; подув вітер, і світло згасло.

Вони зблукались, згублені в складній будові.

Раптом почули під ногами щось дивно ніжне. З підлоги вискакували іскорки; вони йшли в огні. Спендіус помацав підлогу і побачив, що вона була старанно встеляна рисячими шкірами; потім їм здалося, наче щось мокре, холодне й клейке потекло у них під ногами. Через щілини в стіні проходили тоненькі білі проміні. Вони пішли на це непевне світло. Нарешті побачили велику чорну змію. Вона хутко втікла.

— Тікаймо! — гукнув Мато. — Це вона! Я почуваю її, вона йде сюди.

— Та ні! — відповів Спендіус, — храм порожній.

Відразу засліплююче світло різнуло їх по очах. Вони побачили круг себе без ліку багато звірів, худих, змучених, з піднятими кігтями, змішаних, одні на других, в таємничім жахаючій неладі. Змії-мали ноги, воли мали крила, риби з людськими головами жерли овочі. квіти цвіли в пащеках крокодилів, і слони, з піднятими хоботами, гордо летіли в блакитнім небі, як орли. Страшне зусилля напружувало їх неповні або понівечені члени. Витягуючи язики, вони наче хотіли викинути з себе душу; там були всі форми, неначе скриня з зародками, лопнувши від раптового розквіту, випорожнилась на стіни залі.

Страховища, схожі на тигрів, тримали дванадцять блакитних кришталевих куль. Їх очі блищали, і згинаючи свої низькі хребти, вони

всі повертались углиб залі, де пишалась, на колесниці з слонової кости, найвища Раббет, Всеплодюча, остання винайдена.

Мушлі, пірря, квіти й птиці підіймалися їй до живота. На ухах її висіли срібні цимбали, які билися їй об щоки. Її великі нерухомі очі дивились просто вперед, і великий дорогоцінний камінь, вроблений їй у лоб у соромному символі, освітлював цілу залю, відбиваючись над дверима в зеркалах з червоної міді.

Мато зробив один крок; одна плита хитнулась під його п'ятою, і ось зеркала почали крутитись, страховища ревити; почувалась музика, мельодійна й гарна, як гармонія планет; бурхлива душа Таніти потекла на них. Вона мала зараз встати в усю вишину залі, відкривши руки. Раптом потвори закрили пащеки, зеркала перестали крутитись.

Гнітюча модуляція тяглась ще якийсь час у повітрі і згасла.

— А покривало? — сказав Спендіус.

Його нігде не було видно. Де-ж воно було? Як знайти його? А що як жерці сховали його? У Мато серце розривалось у грудях, і він чуввав якесь неначе розчарування.

— Тут! — шепнув Спендіус, якось догадавшись; він потяг Мато за колесницю Таніти, де двері, широкі в один лікоть, прорізували стіну з гори до низу.

Вони ввійшли в маленьку круглу залю, таку

високу, що вона здавалась порожньою кольоною. В середині була велика чорна кам'яна півкуля, наче бубон; над нею палав огонь; позаду стирчав конус з чорного дерева, тримаючи на собі голову і дві руки.

Але ще далі простяглося щось ніби хмара, на якій блищали зорі; різні фігури виднілися в глибині складок: Ешмун з Кабірами, кілька вже знаних потвор, священі звірі Вавилонців, потім ще інші, яких вони не знали. Ця хмара проходила, як покривало, під обличчям ідола, і підіймаючись до стінок, чіплялась за кутки, одночасно синювата, як ніч, жовта, як зоря, червона, як сонце, велика, прозора, блискуча, легка. Це було покривало богині, святий заїмфр, якого неможна було бачити.

Вони зблідли обидва.

— Візьми його! — сказав врешті Мато.

Спендіус не вагався; обпершись на ідола, він відчепив покривало, яке впало на землю. Мато взяв його в руку, встромив голову в діру посередині і розставив руки, щоб краще розглядіти його.

— Рушаймо! — сказав Спендіус.

Мато стояв, задихуючись і втопивши очі в плити.

Раптом він крикнув:

— А що, як би я пішов до неї? Я більш не боюся її краси! Що вона зможе зробити проти мене? Я тепер більше, ніж людина. Я

можу перейти через полум'я, я можу йти по морі! Якийсь порив підносить мене! Салямбо! Салямбо! я твій пан!

Його голос гремів. Він здавався Спендіюсові вищим і зміненим.

Почувся шум чийхсь кроків, відчинились двері, і з'явився чоловік, жрець, у високій шапці й з вимученими очима. Раніш, поки він зробив хоч один рух, Спендіюс кинувся на нього, здушив його обома руками і встромив йому в боки обидва свої ножі. Голова грюкнула об плити.

Потім, нерухомі, як трупи, вони прислухались якийсь час. Через напів відчинені двері чулось тільки шамотіння вітру.

Двері ці виходили в узький прохід. Спендіюс пішов уперед, Мато за ним, і вони опинились майже в ту мить у третій частині храму, між бічними портиками, де були житла жерців.

Спендіюс схилився над берегом озера і помив свої закрівавлені руки. Жінки спали. Смарагдовий виноградник блищав. Вони пішли далі.

Але хтось, під деревами, біг за ними; і Мато, який ніс покривало, почув кілька разів, як його злегка смикало щось знизу. Це був великий пав'яч, один з тих, що жили вільно в хорах богині. Ніби він мав свідомість злочину, він хапався за покривало. Вони не наважались бити його, боялись його криків; раптом його гнів упав, і він побіг коло них, хитаючися всим тілом

гойдаючи свої довгі руки. Потім, коло паркану, одним рухом він скочив у пальми.

Коли вони вийшли з останньої частини, то направились до Гамількарового палацу, бо Спендіус розумів, що тепер було неможливо спити Мато.

Вони пішли по вулиці Римарів, через майдан Метумбала, базар і перехрестя Сіназін. На розі одного муру якийсь чоловік уступився їм з дороги, переляканий цією блискучою річчю, яка перетинала темряву.

— Сховай заімфр! — сказав Спендіус.

Ще інші люди зустрічались їм, але їх не помітили.

Нарешті вони впізнали будинки Меґари.

Маяк на вершині скелі, обливав небо великим червоним світлом, і тінь від палацу з його терасами відкидалась на садки, як величезна піраміда. Вони зайшли через живу огорожу, обтинаючи ножами віти.

Все носило ще сліди бенкету наємників. Парки були знівечені, рови повсихали, брама вязниці одчинена. Нікого не було видно ні коло кухонь ані коло комор. Вони дивувались цій тиші, перериваній іноді хрипким диханням слонів та тріском ліхтарні, в якій горіли кактусові поліна.

Мато говорив увесь час:

— Де вона? Я хочу бачити її! Веди мене!

— Це божевілля! — казав Спендіус. — Вона

покличе, прибіжать раби, і не вважаючи на твою силу, ти вмреш!

Так вони дійшли до галерних сходів. Мато підняв голову і, здалося йому, побачив на горі слабе світло. Спендіус хотів стримати його. Він скочив на сходи.

Коли він побачив себе на місцях, де він вже бачив її, минулі дні стерлись у нього в пам'яті. Йно-що вона співала між столами; вона зникла, і з того часу він берпереривно йшов по цих сходах. Над його головою небо було вкрите огнями; море заповнювало обрій; при кожному кроці ще ширша велич оточала його, і він підіймався далі з дивною легкістю, яка буває тільки в снах.

Шелест покривала, яке чіплялось за стіни, пригадав йому його нову владу; але в захопленні надії він не знав що робити; ця непевність відобрала йому сміливість.

Від часу до часу він притискав лице до чотирьохкутних вікон; у багатьох покоях він гадав помітити сплячих людей.

Останній, найвужчий поверх робив ніби куб на вершині терас. Мато обійшов круг нього дуже тихо.

Бліде світло заповняло листя тальку, якими закрито було дірки в мурах; симетрично розположені, вони були схожі в темряві на ряди дрібних перлів. Він пізнав червоні двері з чорним хрестом. Биття його серця подвоїлося; він

хотів би втікти. Він штовхнув двері; вони розчинились.

Лямпа в формі галери горіла, висячи в глибині кімнати; і три проміні, які виривались з її срібної снасти, тремтіли на високих стінах, покритих червоним малюванням з чорними смугами. Стеля була позолочена й прикрашена аметистами й топазами. Під довшою стіною стояло дуже низьке ліжко, зроблене з білих ременів; із стелі в формі мушлі, вробленої в стіну над ліжком, спадав якийсь одяг.

Оніксові сходи вели до овального басейну; на його краю залишились гіпсовий глечик і маленькі пантофлі з зміїної шкіри. Далі виднівся слід вохкої ноги. Пахло чимсь гарним.

Мато легко ступав по плитах, інкрустованих зототом, перлямутром і шклом; і не вважаючи на твердість каміння, йому здавалось, що його ноги заривались у пісок.

Він помітив за срібною лампою великий блакитний квадрат, що висів на чотирьох шнурках, і він пішов туди, зігнутий, з роззявленим ротом.

Птичі крила, привязані до гілок гірського коралю, лежали між пурпурними подушками, кедровими скриньками й палічками з слонової кости. На рогах антильопи понанизувано було перстні, браслети; глиняні вази висвіжувались на вітрі в стінній дірці, на ґратах з рожевого дерева. Кілька разів він спіткнувся, бо підлога

піднімалась кількома східцями. В глибині срібна балюстрада оточала килим, всіяний квітами. Врешті він дійшов до ліжка, коло якого стояла лавка з чорного дерева.

Але світло зупинилось на краю ліжка; — і тінь, як велика завіса, прикривала все, крім кутка червоного матраца і кінця маленької ноги, Тихенько Мато наблизив лампу.

Вона спала, поклавши голову на руки. Хвилі її волосся розливались круг неї в такому багатстві, що вона спала наче на чорнім крилі, і широка біла туніка покривала її всю, від голови до ніг. Під напівспущеними віями видно було трохи її очі. Мертва тиша стояла навкруги. Десь бренив комарь.

Нерухомий Мато тримав на простягнутій руці срібну галеру, але полог, що висів над ліжком, загорівся враз, зник, і Салямбо прокинулась.

Огонь згас сам собою. Вона не говорила. Великі чорні тіні тремтіли на стінці.

— Що це? — сказала вона.

Він відповів:

— Це покривало богині.

— Покривало богині! — кликнула Салямбо. І спершись на дві руки, вона схилилась вперед, тремтячи. Він говорив далі:

— Я взяв його для тебе в глибинах храму! Дивись! — Заімфр блищав, увесь вкритий промінням.

— Чи ти пригадуєш собі? — казав Мато, —

вночі ти зявлялась у моїх снах; але я не міг вгадати німого наказу твоїх очей!

Вона поставила ногу на чорний дзиґлик.

— Як би я був зрозумів, я прибіг би; я покинув би військо; я не пішов би з Картаґіни. На твій наказ я спустився б через печеру Гадрумета в царство Тіней... прости! Наче якісь гори тяжили на моїх днях; а тим часом щось тягло мене! Я намагався дійти до тебе! Без богів я ніколи не наважився б!... Ходім! іди за мною! або, коли ти не хочеш, я залишусь. Хіба мені не все одно... Втопи мою душу в твоїм диханні! Хай я роздушу свої губи, цілуючи твої руки!

— Покажи мені його! — казала вона. — Ближче! ближче!

Займалась зоря, й червоне світло почало заливати пальмове листя на стінах. Безсила, Саямбо сперлась об подушки на ліжку.

— Я кохаю тебе! — кричав Мато.

Вона пробурмотіла:

— Дай мені його!

Вони наблизились один до другого.

Вона йшла до нього, плутаючись в довгій білій сорочці, очі привязані до покривала. Мато дивився на неї, засліплений її красою, і, подаючи їй заімфр, хотів обняти її. Вона розкрила руки. Раптом вона спинилась, і вони мовчки дивились один на другого.

Жах охопив її, хоч вона й не розуміла,

чого він хотів од неї. Її тонкі брови піднялись, уста розкрились; вона тремтіла. Врешті, вона вдарила в одну з мідяних тарілок, що висіли по кутках ліжка, й крикнула:

— На поміч! рятуйте! Геть, богохульник! мерзенний! проклятий! До мене, Таанах, Крум, Ева, Місіпса, Шаул!

Перелякане обличчя Спендіюса з'явилося у стіні, між мідними ґратами, і він гукнув:

— Тікай же! сюди йдуть!

Великий гамір піднявся на сходах, і купа людей, жінок, слуг, рабів, вскочила в кімнату, з палицями, колами, ножами й топорами. Вони спинились, спаралізовані гнівом, побачивши мужчину; служанки скорбно кричали і евнухи блідли під своєю чорною шкірою.

Мато стояв за балюстрадою. Завинутий в заімфр, він здавався залізним богом, оточеним небосхилом. Раби хотіли кинутись на нього. Вона спинила їх.

— Не торкайтесь до нього! Це покривало богині!

Вона одійшла в куток; але потім зробила один крок до нього, і, витягнувши голу руку, викрикнула:

— Прокляття на тебе, що ограбував Таніту! Ненависть, помста, смерть і біль! Хай Їурзіль, бог битв, розірве тебе! хай Машісман, бог мертвих, задавить тебе! і хай Другий, якого неможна згадувати, тебе спалить!

Мато крикнув, наче хтось поранив його мечем. Вона повторила кілька разів:

— Іди геть! іди геть!

Юрба слуг відступила, і Мато, схиливши голову, поволі пройшов між ними, але в дверях спинився, бо край покривала зачіпився за одну з золотих зірок, що вкривали підлогу. Він потяг його рухом плеча і зійшов по сходах.

Спендіус втік із садів, падаючи з тераси на терасу, й скакаючи через паркани й рови. Він добіг до ліхтарні. В цьому місці стіни не було сторожі, бо скеля була неприступна. Він підійшов до краю, ліг на спину, і скотився до низу; потім він поплив до мису Домовин, зробив великий обхід через солону затоку, і ввечері був уже в таборі Варварів.

Зійшло сонце; і, як лев, Мато йшов по шляху, дивлячись круг себе страшними очима.

Непевний шум доходив до нього. Він починався від палацу і з боку Акрополю. Одні казали, що вкрадено скарб Республіки з храму Молоха; інші балакали про вбитого жерця. В другім місці гадали, що Варвари ввійшли в місто.

Мато, не знаючи, як вийти з міста, йшов просто вперед. Його помітили, піднявся гамір. Всі зрозуміли; всі були пригнічені, потім вибухли величезним гнівом.

В глибини Мапали, з вершин Акрополю, з цвинтарів, з берега озера, бігла юрба. Патріції виходили з своїх палаців, купці з своїх

крамничок; жінки кидали своїх дітей, хапалися за мечі, топори, дрючки; але перепона, яка завадила Салямбо, спинила й їх. Як взяти покривало? Дивитись на нього було вже злочином: це була частина богів, і хто доторкався до нього, вмірав.

На опертях храмів жерці від розпачу ламали собі руки. Вартові з Легіону скакали навмання; люди вилазили на дахи, на тераси, на плечі кольосів і на щогли кораблів. А він ішов тим часом, і при кожному його кроці гнів побільшувався, але також і жах. Вулиці порожніли при його наближенні, і ця величезна течія тікаючих людей наповнювала місто.

Він бачив усюди тільки широко розкриті очі, готові пожерти його, скрегочучі зуби й підняті кулаки, й прокляття Салямбо гучно побільшувались.

Раптом свиснула довга стріла, потім друга, сипнули каміння; але зле направлені удари (Картагінці боялись зачіпити заімфр) проходили йому по-над головою. Роблячи з покривала щит, він захищався ним, ховався за нього; і вони не могли нічого вдіяти. Він ішов усе хутчіше, не розбіраючи вулиць. Вони були перетяті шнурками, возами, ямами; при кожній перепоні він вертався назад. Врешті він вийшов на площу Хамона, де згинули Балсарці; Мато спинився, зблід, наче йдучи на смерть. На цей раз, він пропав; юрба плескала руками.

Він побіг до великої зачиненої брами. Вона була дуже висока, вся з дуба, з залізними гвіздками й підшита мідю. Народ тремтів з радості, бачучи безсилість його гніву; тоді він взяв свій черевик, плюнув на нього й вдарив ним об нерухому браму. Ціле місто заревло. Тепер уже забули й про покривало, вони хотіли роздавити його. Мато дивився на натовп великими непевними очима; він почував себе як п'яний. Раптом він побачив довгий ланцюг, за який треба було тягти, щоб відчинити браму. Одним скоком він вчепився за нього, і напружуючи руки, згинаючи ноги, смикав його з усієї сили; нарешті величезні половини брами розчинились.

Вийшовши на волю, він стягнув з шиї великий заімфр і підняв його над головою, яко мога вище.

Тканина, підхоплена морським вітром, блищала на сонці всіми своїми фарбами, камінням і образами богів. Мато перейшов так всю рівнину аж до військових наметів, і народ, стоячи на стінах, дивився, як ішло геть щастя Картагіни.

VI.

Ганнон.

— Мені треба було взяти її з собою! — казав він увечері Спендіюсові. — Треба було схопити її, вирвати з її дому! Ніхто не насмілився-б зробити щось проти мене!

Спендіюс не слухав його. Лежачи на спині, він спочивав з насолодою коло великої миски з медовою водою, в яку він встромлював іноді всю голову, щоб більше випити.

Мато продовжував:

— Що робити?... Як повернутись у Картагіну?

— Я не знаю, — сказав йому Спендіюс. Цей спокій лютив Мато; він кричав:

— О, це все твоя провина! Ти тягнеш мене, а потім кидаєш мене, боягуз! Чого я маю слухатись тебе? Ах ти ж розпусник, раб, син раба! — Він скрипів зубами й піднімав на Спендіюса свою широку руку.

Грек не відповів. Мідна лямпа ледви горіла на дрючку куріня; там же висів заімфр, разом із зброєю.

Раптом Мато взув свої котурни, заціпнув сорочку, взяв свій шелом.

— Куди ти? — спитав Спендіус.

— Я вертаюсь назад! Не чіпай мене! Я приведу її сюди! А як що хтось схоче завважати мені, я роздушу його, як гадюку! Вона вмере від моєї руки, Спендіусе! Так! я вбю її, ти побачиш, я її вбю!

Але Спендіус схопив раптом заімфр, кинув його в куток, і сховав під різне прядиво. Почувся шум голосів, блиснули смолоскипи, і ввійшов Нарравас, а за ним ще чоловік двадцять.

Вони були в білих полотняних кереях, з довгими ножами на шкіряних поясах, з деревляними сергами в ухах, взуті в черевики з шкіри гієни; спинившись на порозі, вони сперлись на свої списи, як чабани на спочивку. Нарравас був гарніший за їх усіх; ремені, всипані перлами, стягували його тонкі руки; за золотим кільцем, яким трималось на голові його довге вбрання, стирчало струсєве перо, але спадало йому на плечі; постійна усмішка відкривала його зуби; його очі здавались гострими, як стріли, і в усій його постаті було щось уважне і легке.

Він заявив, що прийшов зеднатися з Варварами, бо республіка давно вже загрозувала його королівству. Отже в його інтересі було допомогти Варварам, і він також міг бути їм корисний.

— Я постарчатиму вам слонів (у мене в лісах повно їх), вина, масла, фініків, ячменю, сірки, дам двадцять тисяч піхотинців і десять тисяч

коней. Я звертаюся до тебе, Мато, тому, що посідання заімфром зробило тебе найголовнішим у війську. — І він додав: — До того ж ми ще давні приятелі.

Мато тим часом поглядав на Спендіюса, який слухав, сидячи на баранячих шкірах, увесь час похитуючи головою на знак згоди. Нарравас балакав. Він кликав богів у свідки, проклинав Картагіну. Серед прокльонів, він зламав свого списа. Всі його люди враз голосно заревли, і Мато, захоплений цим гнівом, згодився на союз.

Тоді привели білого бугая й чорну овечку, символи дня й ночі. Їх зарізали на краю ями. Коли вона наповнилася кровю, вони вмочили там свої руки. Потім Нарравас поклав руку на груди Мато, а Мато свою на груди Нарраваса. Вони повторили цей обряд на полотні своїх наметів. Потім вони їли цілу ніч, а решту мяса спалили разом з шкірою, кістками й рогами.

Коли Мато вернувся до табору з покривалом богині, його вітали з величезним ентузіазмом; навіть люди не хананейської релігії відчували в нім якогось невідомого Духа. Але ніхто навіть не мріяв заволодіти заімфром; таємниці, в якій Мато здобув його, вистарчало Варварам, щоб виправдати володіння ним. Так гадали вояки африканської раси. Інші, ненависть яких не була така давня, не знали що й думати. Як би вони мали кораблі, то негайно поїхали-б геть.

Спендіюс, Нарравас і Мато послали гонців до всіх племен на пунійській землі.

Картагіна безмилосердно використовувала ці народи. Вона витягала з них величезні податки; і кайдани, меч або хрест карали за спізнення й незадоволення. Треба було сіяти те, що подобалось Республіці, давати те, чого вона хотіла; ніхто не мав права тримати зброю; коли села повставали, їх населення спродувалось; управителів цінували, як преси, — після кількості, яку вони могли видушити. Далі, за областями, безпосередно підвладними Картагіні, були союзники, які платили тільки невелику данину; за союзниками мандрували Номади, яких завжди можна було нацькувати на союзників. Дякуючи цій системі, жнива завжди були багаті, табуни випещені, плянтації прекрасні. Старий Като, майстер у справі хліборобства і рабів, дивувався їй дев'яťдесят років пізніше, і поклик смерти, який він вигукував у Римі, був тільки висловом жадібної заздрости.

Підчас останньої війни податки було подвоєно, так що лібійські міста, майже всі, віддалися Регулеві. Щоб покарати їх, від них вимагали тисячу талантів, двадцять тисяч волів, триста лантухів золотого порошу і велику кількість зерна, а провідники племен були розп'яті на хресті або кинені левам.

Особливо Туніс ненавидів Картагіну. Старший за метрополію, він не міг простити їй її

величи, — він стояв проти її мурів, присівши в багні, край води, і дивився на неї, як отруйливий звірь. Наїзди, вбивства й пошести не ослаблювали його. Він підтримував Архагата, сина Агатокля. Їдуні брудних річей негайно знайшли там зброю.

Гонці ще й не виїхали, як загальна радість вибухла в країні. Нічого не чекаючи, люди позадушували управителів і урядовців Республіки; вони повитягали з печер стару сховану зброю; з плугів поробили собі мечі; діти загострювали списи, а жінки віддали свої намиста, перстні, серги — все, що могло послужити руїні Картаїни. Кожний хотів допомогти чимсь. Купи списів росли на площах, наче вязки кукурузи. Віддавали худобу й гроші. Мато хутко сплатив наемникам решту їхньої платні, і ця Спендіссова ідея зробила його головним провідником, шалішим Варварів.

Одночасно приходили все нові люди. Спочатку з'явилися люди тутешньої раси, потім раби з сел. Вони перехопили каравани з Неграми, озброїли їх, і купці, що йшли до Картаїни, пристали до Варварів, сподіваючись певніших прибутків.

Безпереривно прибували численні банди. З вершин Акрополя було видно, як більшало військо.

На платформі водопроводу вартували вояки священого Легіону; і коло них, на рівних віддаленнях, стояли мідні казани, в яких кипіла

смола. Внизу, на рівнині, галасливо ворушилась юрба. Вони не знали, що робити, почувавши ту ніяковість, яку завжди наганяє на Варварів зустріч з мурами.

Утіка й Гіппозаріт не пристали до союзу. Такі-ж фенікійські кольонії, як і сама Картагіна, вони правили собою сами, і в договорах Республіки завжди зазначували свою самостійність. Вони поважали цю старшу сестру, яка боронила їх, і не вірили, що якась купа Варварів зможе перемогти її; навпаки, вона знищить їх. Вони хотіли залишитись нейтральними й мати спокій.

Але їхнє становище робило їх конче потрібними. Утіка, в глибині затоки, забезпечувала Картагіні поміч зовні. Коли-б Утіку було взято, Гіппозаріт, що лежав трохи далі на березі, заступив би її, і метрополія все-таки залишилась би неприступною.

Спендіус хотів негайно почати облогу, але Нарравас спротивився тому; спочатку треба було вдарити на кордони. Це була думка ветеранів і самого Мато, й було вирішено, що Спендіус зробить напад на Утіку, Мато на Гіппозаріт; третя частина війська, спираючись на Туніс, займе Картагінську рівнину; за це взявся Отаріт. Що-ж до Нарраваса, то він мав вернутись у своє королівство за слонами і стерегти шляхи.

Жінки підняли галас, почувши цю постанову; вони чекали дорогоцінностей пунійських пань.

Лібійці також протестували. Їх кликали проти Картагіни, а тепер треба було кудись іти! Пішли вояки майже сами. Мато командував своїми товаришами, разом з Іберійцями, Люзитанцями, людьми з заходу й островів, а всі, хто балакав по-грецьки, хотіли мати собі провідником Спендіуса, як дуже розумного.

Здивування Картагінців було величезне, коли вони побачили, як раптом заворушилось військо, потім витяглось у бік Арієнської гори, по Утійському шляху, коло моря. Одна частина залишилась коло Тунісу, решта зникла, з'явилась знов на другім боці затоки край лісу, й увійшла в нього.

Їх було може вісімдесят тисяч. Обидва тирійські міста не втримаються; вони повернуться на Картагіну. Поважне військо вже загрожувало їй, займаючи пересип і хутко вона пропаде з голоду, не можучи жити без допомоги провінцій, бо горожане не платили податків, як у Римі. Картагіні бракувало політичного глузду. Вічний клопіт про наживу заважав їй мати ту обережність, яку дають вищі прагнення. Як галера, яка засіла в лібійських пісках, вона трималась там силою праці. Народи, як морські хвилі, бились круг неї, і найменша буря розхитувала цю велитенську машину.

Її скарб був зруйнований війною й надужиттями. Тим часом треба було вояків, ні один уряд не вірив більш Республіці, і ще не-

давно Птольомей не дав їй дві тисячі талантів. До того ще покража покривала гнітила Картагінців. Спендіус передбачав це.

Але цей народ, почувавши себе зненавидженим, притискав до серця свої гроші і своїх богів; і його патріотизм був підтриманий самим устроєм його уряду.

По-перше, влада залежала від усіх, і ніхто не був такий сильний, щоб захопити її. Приватні борги вважалися загальними боргами, люди хананейської раси мали монополію торгу; додаючи до прибутків з розбійництва дохід з торгівлі, безмилосердно використовуючи землю, рабів і бідних, можна були іноді досягти багатство. Тільки воно відчиняло шлях до уряду; і хоч сила і багатство розвивались у тих самих родинах, народ терпів олігархію, бо мав надію досягти її.

Товариства купців, де вироблялись закони, вибирали інспекторів фінансів, що, скінчивши свої обов'язки, призначали сто членів Ради Старших, яка сама залежала від Великих Зборів, загальних зборів усіх багатих. Що до двох вождів, цих решток колишніх королів, слабших за консулів, то їх призначали в один день з двох ріжних родин. Їх розділяли ріжними інтригами, щоб вони ослаблювали один другого. Вони не мали права радитись про війну; а коли вони були переможені, Велика Рада розпинала їх на хресті.

Таким чином, сила Картагіни походила з Сіс-

сіт, тоб-то з великого двору в осередку Мальки, в місці, про яке казали, що там пристав перший човен фенікійських моряків (з того часу море сильно відступило). Це була купа малих кімнаток старовинної архітектури, з пальмового дерева, з камінними кутами, і відділені одні від других, щоб дати місце різним групам. Багаті товпилися там цілий день, щоб радитись над власними й урядовими справами — від розшукування перцю до знищення Риму. Тричі на місяць вони виносили свої ліжка на високу терасу, на зовнішній стіні двору; і знизу видно було, як вони сиділи на вільнім повітрі, без котурн і плащів, з діамантами на пальцях й великими сергами у вухах, між мясом і келихами, — всі сильні й грубі, напів голі, щасливі, і їли в чистій блакиті, як акули, що плескаються в морі.¹

Але тепер вони не могли сховати своєї стурбованности: вони були занадто бліді; юрба, що чекала їх коло брами, йшла за ними до їх палаців, щоб почути якусь новину. Як підчас чуми, всі дома було зачинено; вулиці заповнювались і порожніли відразу; люди бігали на Акрополь; тікали звідти до порту; що-ночи збиралась Велика Рада. Нарешті скликали народ на площу Хамона і вирішили там передати всю справу Ганнонові, переможцеві з Гекатомпілю.

Це був чоловік побожний, хитрий, безмилосердний до Африканців, справжній Картагінець.

Його прибутки рівнялись прибуткам родини Барка. Ніхто не мав такого досвіду у справах управління, як він.

Він оголосив вербунок усіх здорових горожан, поставив на вежі катапульти, домагався неймовірної кількості зброї, наказав навіть будувати чотирнадцять галер, нікому не потрібних; і він хотів, щоб усе було пораховане й старанно записане. Він казав переносити себе до арсеналу, до маяка, до храмових скарбниць; вічно видно було, як його носилки, хитаючись з ступня на ступінь, піднімались по сходах Акрополю. Вночі, в своїм палаці, не можучи спати, він вигукував страшним голосом військові накази, щоб приготувитись до битви.

Від перебільшення жаху всі робились хоробрими. При першій співі півня, багаті ставали вздовж Маппал, і, піднявши свої сукні, вчились битися списом; але бракувало начальника, і вони сперечались. Змучені, вони спочивали на гробовищах, потім починали знову. Багато з них перемінили навіть спосіб жити. Одні, гадаючи, що треба багато їсти, щоб були сильним, наїдались до несхочу, а інші, занадто товсті, виснажували себе постами, щоб схуднути.

Утіка вже кілька разів кликала Картагіну на поміч. Але Ганнон не хотів відходити, поки хоч одного шруба бракувало у військових машинах. Він прогайнував іще три місяці на озброєння

ста дванадцяти слонів, які містились у фортах; це були переможці Регулюса; народ милувався ними; ніщо не було занадто добре для цих старих друзів. Ганнон сказав перелити мідяні дошки, якими захищали їхні груди, позолотити їхні кли, розширити їхні вежі й зробити з пурпуру найкращі попони з важкими торочками. Нарешті, тому що їх проводирів звали Індійцями (без сумніву тому, що перші з них прийшли з Індії), він наказав, щоб усіх їх було одягнуто поіндійськи, з білим рушником круг голови і маленькими штанцями з біссусу, які своєю формою нагадують мушлю.

Військо Отаріта все ще стояло під Тунісом. Воно ховалось за земляним валом, який був скріплений вгорі колючими гилками. Неґри понаставляли на цім валу, на довгих палицях, жахливих фігур, людських масок, складених з птичого пірря, шакалячих або зміїних голов, які розявляли пащеки в бік ворога, щоб злякати його; — і, рахуючи себе через це непереможними, Варвари танцювали, боролись, перекидались зброєю, переконані, що Картагіна не забариться згинути. Хтось інший, а не Ганнон, тільки легко знищив би цей натовп, якому заважала худоба і жінки. До того ще вони не розуміли жадного маневру, і зневірений Отаріт нічого вже не вимагав од них.

Вони вступалися йому з дороги, коли він проходив, виблискуючи своїми великими синіми

очима. Прийшовши на беріг озера, він скидав свою військову сорочку з моржевого волосу, розв'язував мотузку, яка стримувала його довге червоне волосся й мочив його в воду. Він жалів, що не втік був до Римлян з двома тисячами Галійців з Ерікського храму.

Часто, посеред дня, сонце раптом наче гасло. Тоді затока і одкрите море здавались нерухомими, як розтоплене оливо. Висока рівна хмара рудого порошу набігала, крутячись; пальми згинались, небо зникало, чулося, як каміння беться об звирячі зади; і Галієць, притиснувши уста до дірки в полотні намету, кричав од стоми й туги. Він думав про пах лугів в осінні ранки, про сніг, про мекання овечок, згублених у мряці; він заплющував очі, і йому здавалось, що він бачить далеко, в багні, в глибині лісів, як тремтять огні коло довгих соломяних халупок.

Не тільки він сумував за батьківщиною, хоч його країна й була найдалі. Полонені Картагінці могли бачити на другім боці затоки, на схилах Бірси, дахи своїх будинків і двори. Але вартові безпереривно ходили круг них. Їх усіх привязали до спільного ланцюга. Кожний носив залізне ярмо, і юрба не стомлювалась дивитись на них. Жінки показували малим дітям їхні гарні одяги, розідрані на шмаття, яке спадало з їхніх худих членів.

Кожного разу, як Отаріт дивився на Їскона, він згадував свою образу, й лють опановувала

його; він убив би його, як би не присяга, яку дав Нарравасові. Тоді він повертався до свого намету, пив мішанину ячменю й тмину, аж поки не зомлівав з опяніння, — і потім прокидався вже серед білого дня, з страшною згагою.

Тим часом Мато облягав Гіппозаріт.

Місто було захищене озером, яке сполучалося з морем. Воно поділялось на три частини, і на горах, які оточали його, тягся мур з вежами. Ніколи іще Мато не займався такими справами. Думка про Салямбо панувала над ним, і в роскошах її краси він мріяв про помсту, яка підносила його від гордоців. Це було гостре, гнівне, постійне бажання знову побачити її. Він хотів навіть зробитись посередником, сподіваючись попасти так в Картагіну й дістатись до неї. Часто він давав знак нападу, і нічого не чекаючи, кидався на мол, який мешканці міста силувались збудувати на морі. Він відривав каміння руками, перекидав, бив, махав мечем. Варвари бігли всуміш за ним; драбини ломились з гучним тріском, і купи людей падали в воду, яка билась у мури червоними хвилями. Врешті гамір слабшав, і вояки йшли геть, щоб незабаром знову розпочати. Мато сідав за межею табору; він втирав рукою своє обличчя, залите кровю, і, звернувшись у бік Картагіни, дивився на обрій.

Проти нього, серед пальм, міртів, плятанів і оливкових дерев, розтягались два широкі

ставки, які зливались із другим озером, якого меж не було видно. За горою здіймалися другі гори, а серед величезного озера чорний острів пірамідальної форми. Ліворуч, скраю затоки, купи піску, — наче застигли бліді хвилі, тоді, як море, наче блакитний брук підіймалось непомітно аж до неба. Зелень лугів зникала місцями під довгими жовтими плямами; пальмові ріжки блищали, як кусники коралю; китиці спадали з верховіття сикомор; чулося бурмотіння води; в повітрі проносились жайворонки, і останні вогні сонця золотили спини черепах, які виходили з очеретів, щоб подихати свіжим вітром.

Мато глибоко зітхав. Він лягав горілиць, він шкрябав землю пальцями й плакав; він почувався слабим, нещасним, покинутим. Ніколи він нею не володітиме, він не може навіть заволодіти якимсь містом.

Вночі, на самоті, він розглядав заімфр. Навіщо йому здалася ця божественна річ? І сумніви заходили в думки Варвара. Йому здавалося, що навпаки, богинин одяг залежав від Салямбо, і що частина її душі, непомітніша за зітхання, ховалась у ньому, і він брав його в руки, ховав у нього обличчя, ридаючи, цілував його. Він покривав ним плечі, щоб створити собі ілюзію, відчувати себе коло неї.

Иноді, він раптом втікав; при світлі зірок він проходив поміж вояками, які спали, запнувшись у кереї; потім при таборовій брамі він

скавав на коня, і за дві години був уже коло Утіки, в наметі Спендіюса.

Спочатку він балакав про облогу; але приїздив тільки для того, щоб полегшити свій біль у розмовах про Салямбо; Спендіюс намовляв його до спокою.

— Викинь з душі ці дурниці, які принижують її! Колись ти слухав чужих наказів, а тепер ти командуєш цілим військом, і коли Картагіна не скориться, нас принаймні наділять провінціями; ми станемо царями!

Але як це, — посідання заімфра не приносило їм перемоги? На думку Спендіюса, треба було чекати.

Мато гадав, що покривало впливало тільки на людей хананейської раси, і він говорив собі з тонкістю Варвара: „Отже заімфр нічого для мене не зробить; але-ж вони втратили його, він і їм нічим не допоможе.“

Далі, один сумнів стурбував його. Він боявся, шануючи Аптукна, лібійського бога, образити Молоха; він несміливо спитав Спендіюса, котрому з двох треба-б було зробити людську жертву.

— Та жертвуй обом! — сказав, сміючись, Спендіюс.

Мато, ніяк не розуміючи цієї байдужості, подумав, що Спендіюс має бога, про якого не хоче балакати.

Всі релігії, як і всі раси, зустрічались у вар-

варському війську, і вояки шанували чужих богів, бо і їх боялись. Багато з них мішали рідну віру з чужими обрядами. Хоч вони й не поклонялись зорям, але все-ж вірили, що та була ворожа, а инша помічна, і їй приносили жертви; невідомий амулет, знайдений випадково в небезпеці, ставав божеством; або знаходилось імя, тільки імя, яке вони повторяли, не силкуючись навіть зрозуміти, що воно могло значити. Але, після того, як вони пограбували багато храмів, бачили багато народів і зlodійств, де-які кінчали тим, що вірили тільки в долю і в смерть; і що-вечора вони засипали з байдужістю диких звірів. Спендіус плюнув би на образ Юпітера-Олімпійця; але він боявся голосно говорити в темряві, і не забував взувати що-дня спочатку праву ногу.

Він будував проти Утіки довгу чотирьохкутну терасу. Але, в міру того, як вона підвищувалась, мур зростав також; що було збите одними, майже негайно було направлено другими. Спендіус беріг своїх людей, вигадував пляни; він силкувався пригадати стратагеми, про які він чув підчас своїх мандрівок. Чому не повертався Нарравас? Всі були повні турбот.

*

Ганнон скінчив свої приготування. Одної темної ночі він переправив на поромах через

затоку своїх слонів і вояків. Потім вони обійшли гору Солодких-Вод, щоб уникнути Отаріта, — і йшли так повільно, що замість того, щоб наскочити на Варварів, несподівано вранці, як вирахував вождь, вони прийшли під ясным сонцем, на третій день.

На схід від Утіки розлягалась рівнина аж до великої Картагінської затоки; до неї підходила під прямим кутом долина, стиснута між двома низькими горами, які раптом переривались; Варвари розкинули свій табор далі ліворуч, щоб панувати над портом; і вони спали в своїх шатрах (бо в той день обидві сторони спочивали, занадто стомлені, щоб битись), коли з-поза горбів зявилось картагінське військо.

Пращників було розсипано по краях. Вартові в Леїону, в своїх золотих панцирях, на великих конях, без гриви, без волосу, без вушей, з срібним рогом на лобі, складали першу лінію. Між їх ескадронами йшли молоді хлопці в маленьких шеломах, тримаючи списа в кожній руці; довгі піки важкої піхоти йшли позаду. Всі ці купці понабірали яко мога більше зброї: були такі, що несли одночасно спис, топір, палицю, два мечі; інші були втикані стрілами як дикобрази, і їх руки розчепірювались від панцирів з рогових або залізних дощечок. Врешті появились високі машини: карабалісти, онаґри, катапульти й скорпіони, хитаючись на возах, яких тягли осли й воли; — і поки військо розгорталось,

старшини бігали з права на ліво, передаючи накази, стискуючи лави й доглядаючи інтервали. Старші поприходили в пурпурних шеломах з чудовими торочками, які плутались у ременях котурн. Їх обличчя, помальовані в червоне, блищали під величезними шеломами, прикрашеними богами; а що вони мали щити, обложені слоною кістю, вкриті дорогоцінним камінням, то здавалось, наче сонця проходили під мідними мурами.

Картагінці рухались так важко, що вояки нахабно прохали їх сісти спочити. Вони кричали, що хутко випорожнять їх товсті животи, почистять їх шкіру від золота й напоять їх залізом.

На вершині стовпа, що стояв коло Спендіусового намету, з'явився шматок зеленого полотна: це був знак. Картагінське військо відповіло на нього гуком труб, цимбалів, дудок з осячих костей та бубнів. Вже Варвари вискочили за загорожі. Два війська стояли одно проти другого.

Один балеарський пращник виступив на крок вперед, поклав у петлю глиняну кулю, крутнув рукою; один костяний щит розбився, і дві армії змішались.

Кінчиками списів, колючи коней в ніздрі, Греки заставили їх перекинутись на своїх хазяїв. Раби, які мали кидати каміння, понабірала занадто важких; вони падали коло них. Пунійські піхотинці, бючи з розмаху довгими

мечами, відкривали свій правий бік. Варвари пробили їх ряди; вони різали їх мечами; вони топтали вміраючих і трупи, засліплені кровю, що бризкала їм у лице. Ця купа списів, шоломів, панцирів, мечів і сплутаних членів оберталась круг самої себе, розширюючись і стискаючись гнучкими рухами. Картагінські когорти все рідшали, їхні машини не могли вилізти з піску; врешті ноші вождя (його великі ноші з кришталевими підвісками), які з самого початку гойдалися на руках вояків, як човен на хвилях, раптом зникли. Його мабуть вбито? Варвари залишились сами.

Порох спадав круг них, і вони починали співати, коли сам Ганнон з'явився на спині слона. Позад нього сидів Неп і тримав над його головою шовкову парасольку. Його намісто з блакитних дощечок билось об квіти на його чорній туніці; низки діамантів стискали його товсті руки, і, розчинивши рота, він вимахував занадто довгим списом з клюгою у формі лотоса, який блищав сильніше, ніж дзеркало. Земля здригнулась, — і Варвари побачили лаву Картагінських слонів з позолоченими клами, синіми ушима, вкритих спижем, що хитали над червоними попонами шкіряними вежами, в яких сиділи лучники.

Вояки мало не погубили свою зброю, вони поставали в безладді. Похололи від жаху й вагались.

З веж на них уже кидали стрілами, списами, камінням, кусками олива; де-хто чіплявся за торочки з попон. Їм одсікали руки ножами, і вони падали вниз на наставлені мечі. Дуже тонкі піки ламалися, слони ходили між фалангами, як кабанці в купах трави; своїми хоботами вони виривали кілки з таборової загрожі, роздавлювали шатра під своїми грудьми; всі Варвари повтікали. Вони поховались у холмах, коло долини, з якої прийшли Картагінці.

Переможець Ганнон підійшов до брами Утіки. Він наказав трубити в роги. Три судді міста зявилися між двома зубами вежі.

Населення Утіки зовсім не хотіло приймати в себе так добре озброєних людей. Ганнон розгнівався. Врешті горожане згодилися прийняти його з невеликим ескортом.

Вулиці були занадто вузькі для слонів. Довелося залишити їх по-за мурами.

Скоро вождь увійшов у місто, найголовніші горожане привітали його. Він наказав повести себе до лазні і покликав своїх кухарів.

*

Через три години, він ще лежав у цинамоновій олії, якою наповнили його миску; миючись, він їв, на простягненій волівій шкірі, малпачі язики з маком і медом. Коло нього

нерухомо стояв лікар у довгій жовтій сукні, який слідував за теплом у лазні, а два молодих хлопці схилились над сходами басейну й розтирали вождеві ноги. Але турботи про тіло не спиняли його любови до громадських справ, він диктував листа до Великої Ради й міркував, яку страшну кару вигадати для полонених.

— Чекай! — сказав він рабові, який писав листа навстоячки. — Хай мені приведуть їх! Я хочу їх бачити.

З глибини залі, повної білої пари, в яку смолоскипи кидали червоні плями, виштовхнули трьох варварів: одного Самніта, одного Спартанця й одного Каппадокійця.

— Продовжуй! — сказав Ганнон.

— Радійте, світла Ваалів! ваш вождь знищив скажених псів! Хвала Республіці! Моліться! — Він помітив полонених, і вибухнув сміхом: — А! А! мої завзятці з-під Сікки! Сьогодні ви вже не кричите! Це я! Ви пізнаєте мене? Де-ж ваші мечі? Справді, які страшні люди! — І він наче хотів сховатись, наче боявся. — Ви хотіли коней, жінок, земель, урядів, та звичайно, подарунків! Чому-б ні? Добре, я дам вам землі, з якої ви ніколи не вийдете! Я одружу вас із новесенькими стовпами! Ваша платня? Я заллю її вам у роти оливом! І я поставлю вас на високі місця, дуже високі, серед хмар, ближче до орлів!

Троє варварів, волохатих й укритих лахміттям, дивились на нього, не розуміючи, про що він говорить. Вони були поранені в коліна, і їх впіймали, накинувши на них вірвовку з петлею; довгі ланцюги тяглися від їх рук по підлозі. Ганнона розлютив їх спокій.

— На коліна! на коліна! шакали! порох! багно! гній! І вони не відповідають! Годі, мовчіть! хай з них здеруть шкіру живцем! Ні! пізніше!

Він дихав, як гіпопотам, крутячи очима. Пахуча олія виливалась із миски під масою його тіла і, наліплюючись до його шорсткої шкіри, робила його рожевим при світлі смолоскипів.

Він говорив далі:

— Протягом чотирьох днів ми дуже терпіли від сонця. В Макарській проході погубились десь мули. Не дивлячись на наш стан, надзвичайна хоробрість... Ах, Дамонад! Як я мучуся! Скажи нагріти цеглини, щоб вони були червоні!

Почувся шум лопаток і глечиків. Ладан закурився сильніше на широких сковородах, і голі раби, мокрі, як губки, почали розтирати йому тіло тістом з пшениці, сірки, чорного вина, собачого молока, мірри та бальбанума. Без перестанку мучила його згага; чоловік у жовтім не поступився перед цим бажанням, і подаючи йому золотий келих, у яким диміла юшка з гадюки, сказав:

— Пий, щоб сила зміїв, породжених сонцем,

дійшла до мізку твоїх кісток, і підбадьорся, о відблиску богів! Ти-ж знавш, що один з жерців Ешмуна розглядає жорстокі зірки, від яких походить твоя хвороба. Вони бліднуть, як плями на твоїй шкірі, і ти не ввреш од неї.

— О, так! неправда? — повторив вождь, — я не вмру від неї! — І з його синіх уст виривалось дихання, яке смерділо гірше, ніж гниючий труп. Дві вуглини, здавалось, горіли на місці очей, над якими не було вій; шмат червонуватої шкіри спадав з його лоба; його вуха почали вже збільшуватись, і глибокі зморшки, півколами коло носа, надавали йому дивний і страшний вигляд дикого звіря. Його неприродний голос був подібний до мичання; він сказав:

— Може твоя правда, Демонаде? Дійсно, мої болячки наче зачинаються. Я почуваю себе сильним. Дивись, як я їм!

І більш від упертости, ніж від бажання, щоб довести самому собі своє здоровля, він накинувся на сир, риби, устриці, гарбузи з яйцями, трюфлями й маленькими птичками. Дивлячись на полонених, він тішився в уяві їх тортурами. Він пригадав Сікку, і гнів за всі свої тодішні терпіння вибух лайками проти цих трьох людей.

— А, зрадники! негідні! підлі! прокляті! І ви ображали мене, мене! вождя! Їхня служба — ціна їх крові, казали вони! А так! їх кров! їх кров! — Далі тихше: — Всі загинуть! не про-

дамо а ні одного! Краще привести їх до Картагїни! мене побачуть... але я не маю, здається, досить кайданів? Пиши: Пришліть мені... Скільки їх? хай підуть спитають Мутумбала! Так, без жалю! і хай мені принесуть у кошиках всі їх повідрізувані руки!

Але якісь дивні крики, відразу гострі й хриплі, донеслись у залю по-над голосом Ганнона й шумом мисок, розставлених круг нього. Крики ще збільшилися і раптом почувся гнівний і болізний крик слонів, наче-б знов починалась битва. Великий гамір охопив місто.

Картагінці й не пробували переслідувати варварів. Вони влаштувались по-під стінами, із своїми пакунками, слугами, із всіми звичками сатрапів, і раділи у своїх гарних наметах з перловими обшивками, тоді як табор наємників був тільки купою руїн серед рівнини. Спендіюс підбадьорився. Він послав Зарксаса до Мато, обшукав ліси, зібрав своїх людей (втрати були незначні), — і, скажені з люті, що їх побито без битви, вони приводили все до ладу, коли побачили миску з нафтою, залишену, безперечно, Картагінцями. Тоді Спендіюс звелів позабірати свиней з фільварків, вимазав їх нафтою, підпалив, і пустив на Утіку.

Слони, перелякані цими огнищами, повтікали. Ґрунт піднімався, на них кидали стрілами, вони повернулись назад; — ударами клів і ногами вони нищили Картагінців, душили їх, різали. За

ними, варвари сходили з холма; безборонний пунійський табор розбито з першого наскоку, і Картагінців притиснено до брами, яку горожане не хотіли відчиняти зо страху перед наємниками.

Займався день; з боку заходу надходили піхотинці Мато. Одночасно з'явились кінні; це був Нарравас із своїми Нумідійцями. Перескакуючи через рови і кущі, вони гнались за тікаючими, як мисливці за зайцями. Ця зміна долі й перервала вождя. Він гукнув, щоб йому допомогти й вийшов з лазні. Троє полонених усе ще стояли перед ним. Тоді негр (той самий що підчас битви тримав парасольку), схилився до його уха.

— Ну?... — відповів поволі вождь. — Ат, забийте їх! — додав він раптом.

Єфіон витяг з-за пояса довгого ножа, й три голови впали. Одна з них, скачучи між рештками бенкету, впала в миску і плавала в ній якийсь час з одчиненим ротом і непорушними очами. Перше світло ранку заходило через щілини в мурі; з трьох тіл лилися великі струмки крові, яка розливалась калюжою по блакитних мозаїках. Вождь умочив руку в цю темну баюру і потер нею собі коліна: це був лік.

Ввечері він утік з міста з своїм ескортом й поїхав горою, щоб догнати своє військо.

Йому пощастило знайти останки війська.

За чотирі дні він був у Гірзі, на чолі по-

ходу, коли Спендіюсові загони появилися внизу. Двадцять добрих списів, атакуючи їх кольону з фронту, легко спинили-б їх, а Картагінці здивовано дивилися, як вони проходили. Ганнон впізнав позаду Нарраваса; Нумідійський король вклонився йому, роблячи якийсь знак, якого він не зрозумів.

Вони повернулись до Картагіні з величезною обережністю. Йшли тільки вночі; вдень ховалися в оливкових лісах. На кожному етапі кілька вояків вмірало; вони кілька разів гадали, що погибли; врешті дійшли до Гермеумського мису, де посідали на кораблі.

Ганнон був такий знесилений, такий зневірений, — особливо гнітила його втрата слонів, — що попрохав у Демонада отруї — щоб покінчити з усим. Він почував себе вже розп'ятим на хресті.

Картагіна не мала сили гніватись на нього. Втрачено було чотириста тисяч девятьсот сімдесят два срібних сіклі, п'ятнадцять тисяч шістьсот двадцять три золотих шекелів, вісімнадцять слонів, чотирнадцять членів Великої Ради, триста Багатих, вісімсот горожан, хліба на три місяці, багато харчів і всі військові машини! Зрада Нарраваса підтверджувалась, дні облоги почались знову. Армія Отаріта розтягалась тепер від Туніса до Радеса. З вершини Акрополю помітні були на полях великі клубки диму, що піднімались до неба; це горіли замки Багатих.

Тільки один чоловік міг би спасти Республіку. Тепер каялись, що посварились з ним, і навіть партія миру молилась за поворот Гамількара.

Заїмфр стурбував Салямбо. Вночі їй здавалось, що вона чує кроки богині, і вона прокидалась в жаху, кричала. Щодня вона посилала їжу до храмів. Таанах стомлювалась, виконуючи її накази, і Шагабарім не відходив од неї.

Кінець першого тому.

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Г. Мопсан: **Монт Оріоль**, роман, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, XVIII+174 сторін. Ціна 21.600 а. кор., 30 цент.
- **Монт Оріоль**, II. том, 8^о, 180 сторін. Ціна 19.800 а. кор., 30 цент.
- **На воді**, оповідання, переклав М. Шраг. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о. XX+144 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- А. Мюссе: **Андреа дель Сарто**, драма, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, VIII+91+(1) сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **Тіціанів Син**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII+79+(1) сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- Стендаль: **Абатесса ді Кастро**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XVI+16) сторін. Ціна 19.500 а. кор., 30 цент.
- **Ченчі**, оповідання, переклав С. Пашенко. З передмовою дра О. Грицяя. 8^о, XII+56 сторін. Ціна 7.200 а. кор. 12 цент.
- Л. Толстой: **На кожний день**, переклав В. Тулюпа, том I, Січень. 8^о, 100 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том II, Лютий. 8^о, 96 сторін. Ціна 10.800 а. кор., 20 цент.
- **На кожний день**, том III, Березень. 8^о, 104 сторін. Ціна 12.600 а. кор., 20 цент.
- Г. Фльобер: **Саямбо**, роман, переклав Б. Чорний. З передмовою дра О. Грицяя. I. том, 8^о, VI+154 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент.
- **Саямбо**, II. том, 8^о, 140 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.
- **Саямбо**, III. том, 8^о, 144 сторін. Ціна 16.200 а. кор., 25 цент.

Друкуються:

- Г. Бальзак: **Батько Горіо**, роман, переклала В. О'Коннор-Вілінська. 8^о.
- Е. Бульвер: **Останні дні Помпеїв**, роман, переклав Ю. Русів. 8^о.
- А. Доде: **Сафо**, роман, 2 томи переклав Б. Чорний. 8^о.
- Е. Золя: **Рим**, роман, переклав С. Пашенко. 8^о.
- В. Скот: **Айвенго**, роман, переклала Др. Н. Суворцова. 8^о.
- Л. Толстой: **На кожний день**, IV—XII томи. Квітень—Грудень. 8^о.
- І. Тургенев: **Записки мисливця**, оповід., пер. С. Назаренко. 8^о.

Готуються до видання переклади творів таких авторів: Андерсен, Бальзак, Гердер, Гете, Гольдсміт, Грільпарцер, Дікенс, Доде, Достоевський, Еліот, Кінгслей, Лессінг, Меріме, Мультатулі, Такерей, Тургенев, Шерідан, Шіллер, Штіфтер, Якобсен.

III. Бібліотека „Українській дитині“.

Досі появились:

- Ч. 1. **Лісовий царь Ох**. Народна казка. З 5 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Русова і кольоровою окладинкою. 4^о, 24 сторін. Ціна 10.500 а. кор., 18 цент.

(Далі на 4 стор.)

ВИДАВНИЦТВО „ЧАЙКА“.

- Ч. 2. **Влидні.** Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 11 + (1) сторін. Ціна 6.000 а. кор., 10 цент.
- Ч. 3. **Царь Лев.** Народна казка. З 29 малюнками (в два кольори) Олени Кульчицької і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 4. **Хатка в лісі.** Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 16 сторін. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 5. **О. Олесь: Рақ рибалка.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 6 образками і 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 6. **Царенко і змії.** Народна казка. З 6 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 7. **О. Олесь: Вовчєня.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 8. **Про морського царя й його дочок.** Народна казка. З 5 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 20 сторін. Ціна 10.000 а. кор., 15 цент.
- Ч. 9. **О. Олесь: Іменини.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 2 образками і 3 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 10. **Царевич Яків.** Народна казка. З 9 кольоровими малюнками Ю. Вовка і кольоровою окладинкою. 4^о, 32 сторін. Ціна 12.500 а. кор., 20 цент.
- Ч. 11. **О. Олесь: Ялинка.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Ч. 12. **О. Олесь: Повдиноқ.** Поезії. 4^о, 16 сторін. З 4 образками і 4 кольоровими малюнками Ю. Вовка. Ціна 8.000 а. кор., 12 цент.
- Готуютьсє до друку дальші випуски з кольоровими малюнками і кольоровою окладинкою.*

У Видавництві „Чайка“

можна замовляти також оці книжки:

- А. Крушельницький: **Артистка**, драма в 3 діях. 8^о, 124 сторін. Ціна 14.400 а. кор., 25 цент.
- **Буденний хліб**, оповідання. 8^о, 284 ст. Ціна 30.600 а. кор., 50 цент.
- **Ірена Оленська** і інші оповідання. 8^о, 296 сторін. Ціна 32.400 а. кор., 50 цент.
- **Як пригорне земля**, повість у двох частинах (І. ч.: Як промовить земля. 8^о, 152 сторін. Ціна 18.000 а. кор., 30 цент. ІІ. ч.: Як пригорне земля. 8^о, 300 сторін. Ціна 34.200 а. кор., 50 цент.)
- С. Черкасенко (П. Стах): **Твори**, том I (Поезії). 8^о, 204 сторін з портретом автора. Ціна 25.000 а. кор.
- **Твори**, том II (Поезії). 8^о, 198 сторін. Ціна 25.000 а. кор.

Ціни подані в австрійських коронах і американських долярах.

Замовляти можна в кожній українській книгарні або просто у видавництві „Чайка“ у Відні:

VERLAG „TSCHAJKA“

Österreich, Wien V., Nikolsdorfergasse 7—11.